

Максим Горький

РУСИЯ БУЙЛАБ

ИНСОННИНГ ТУФИЛИШИ

Бу ҳодиса 92-йилдаги очарчилик вақтида, Сухум билан Очемчири ўртасида, денгизга яқин Кодор дарёси бўйида юз берган; тоғдан келаётган дарё жилвали сувининг шалдираши орасида денгиз тўлқинларининг гувиллаши равшан эшитилади.

Куз. Кодорнинг оқ кўпикларида лавр дарахтининг барглари кичкина, абжир лосос балиқлари сингари бир шўнғиб, бир чиқиб, айланиб боради. Мен дарё соҳилидаги тошда ўтириб қорабой ва оқ чарлоқлар барглари балиқ деб алданаётгандир, чапда, дарахтлар орқасида шувиллаб турган денгиз устида қушларнинг зорланиб чириллаш сабаби ҳам шу бўлса керак, деб ўйлайман.

Тепамда каштан дарахтлари сарғайиб, олтин тусга кирган, оёқларим остида одам кафтига ўхшаш барглар сочилиб ётади. Нариги қирғоқдаги граб дарахти шохлари япроқ ташлагани учун осмонда осилиб қолган йиртиқ тўр сингари кўринади; сариққа мойил қизғиш тоғ қизилиштони бу тўрга илингандай, сакраб юрар, қора тумшуғи билан дарахт пўстлоғини чўқир, у ердан ҳашаротларни қувар, узоқ шимол меҳмонлари бўлмиш чаққон читтак ва кўк қушчалар эса бу ҳашаротларни чўқиб-чўқиб ердилар.

Чап ёғимдаги тоғ чўққилари устига тутун сингари қуюқ булут осилиб, ёғиб юборгудек бўлиб туради, ундан яшил тоғ ёнбағирларига соя тушади, у ерда ўлик дарахт — шамшод ўсади, қари бук ва липа дарахтларининг

ковакларидан «маст қилувчи асал» топиш мумкин. Бу асал маст қилувчи ширинлиги билан қадим замонда римликларнинг бутун бошли қўшинини ҳушидан кеткизиб, Улуғ Помпейнинг аскарларини ҳалок қилаёзган; асаларилар бу асалларни лавр ва зийнат ўсимликларининг гулларидан йиғар, «ўткинчи» одамлар эса каваклардан олиб, юпқа буғдой нонларга суртиб ердилар.

Аччиғи чиққан бир ари чақиб олгандан кейин каштан дарахти остидаги тошга ўтириб, асал тўла котелокка нон ботириб ердим ва ҳорғин куз қуёшининг нурларини томоша қилар эдим.

Кузда Кавказ, улуғ донишмандлар (айни замонда улуғ гуноҳкорлар) тиклаган зийнатли жомеъга ўхшайди. У донишмандлар ўз ўтмишларини тийрак виждон кўзидан яширмақ учун олтиндан, ферўзадан, зумраддан жоме қурганлар, туркманларда, Самарқандда, Шамахда ипакдан тўқилган энг яхши гиламлар билан тоғларни беэганлар, бутун дунёни ва ҳамма нарсани талаб шу ерга — қуёш ҳузурига келтирганлар ва гўё:

— Сеники!— сеникилардан — Сенга! — демоқчи бўлганлар.

...Узун соқолли, катта, хушчақчақ, бола кўзли азаматларнинг тоғлардан тушиб, ерни ясатаётганларини, ҳар ёққа ранг-баранг дурдоналар сочаётганларини, тоғ чўққиларини қалин кумуш қатламлар билан, ёнбағирларни эса алвон дарахтларнинг тирик маталари билан ёпаётганларини ва бу бир парча ҳаётбахш ер улар қўли билан ажойиб чиройга киришини кўраман.

Ер юзида одам бўлиш — улуғ мартаба, нақадар ажойиб нарсаларни кўрасан, гўзаллик олдида юрагинг нақадар лаззатланиб уради.

Ҳа, баъзан кўп оғир ҳам бўлади, кўнгил нафрат ўтида ёнади, қайғу-ҳасрат юрак қонини сўради, лекин бу узоққа чўзилмайди, охири қуёшнинг ўзи ҳам одамларга қараб кўп вақт сиқилиб кетади: улар учун қанчалар жон куйдиради-ю, улар ҳақиқий одам бўлмайдилар...

Табий, яхшилари ҳам оз эмас, лекин уларни тузатиш ёки яхшиси янгидан яшаш керак.

...Чап ёғимдаги буталар устида қора бошлар тебранади; денгиз тўлқинларининг гувиллаши, дарёнинг шувиллаши ичидан одамларнинг товушлари сал-пал эшитилиб туради,— улар Сухумда йўл қурилишида ишлаб, энди Очемчирига кетаётган очлар.

Мен уларни танийман — орловликлар, улар биалн бирга ишладим, кеча бирга бўшадик; қуёшнинг чиқишини денгиз соҳилида томоша қилиш учун улардан олдин, кечаси жўнаган эдим.

Тўрт эркак ва ёноқлари бўртган, кўкка мойил кул ранг кўзлари қўрқув билан жаланглаб турган қорни катта ёш жувон. Унинг сариғ рўмол ўраган боши буталар устида кўринар, шамолда тебранаётган кунгабоқардай чайқалар эди. Эри Сухумда мевани кўп еб қўйиб ўлган эди. Мен бу одамлар орасида баракда турганман: улар русларнинг беғубор одатича ўз бахтсизликлари тўғрисида шу қадар кўп ва баланд овоз билан сўзлашардики, эҳтимол, бу зорланиш садолари беш чақирим наридан ҳам эшитилгандир.

Булар ўз қайғулари остида эзилиб кетган хафа одамлар. Қайғу уларни ориқ, унумсиз ўз ерларидан юлиб олиб, шамол кузда қуруқ хазонни учиргандай шу ерга келтириб ташлаган, бу ўзга табиат гўзаллиги уларни ҳайратга солиб, кўзларини қамаштирган, оғир меҳнат шароити эса, уларнинг тинкасини батамом қуритган. Улар бу ердаги нарсаларга жилвали, ғамгин кўзларини пирпиратиб қараб, бир-бирларига мулоимгина илжайиб, секин дейишади:

- Уҳ-ҳў... заб ер эканми...
- Жаннат-а, жаннат...
- Лекин... тош кўп экан-да...
- Ишлашга боп эмас экан...

Бу сўзлардан кейин уларнинг хаёллари ўз жойларига, ҳар бир сиқими боболарининг тупроғидан иборат бўлган, уларнинг терлари билан суғорилган таниш, азиз ерларига кетарди.

Улар билан бирга бўйи узун, қадди роса, тахта сингари ясси, от жағли, бадқовоқ, ғилай кўзлари кўмирдай қопқора яна бир хотин ҳам бор эди.

Кечқурунлари бу хотин, бояги сариқ рўмолли хотин билан баракдан чиқиб, ташқаридаги чақилиб қўйилган тошлар устига ўтирар, бетини бир қўлига қўйиб, бошини бир ёнга ташлаган ҳолда баланд ва аламли овоз билан куйлар эди:

Мозористон кети...
Яшил бутазор...
Қум устига ёйиб
Қўяй оқ рўмол...

Келмасмикин...
Ениб севган азия ёр
Ерим келса...
Бошим эгай мен дарҳол...

Сариқ рўмолли хотин ҳамиша бўйнини эгиб, қорнига қараб, жимгина ўтирар, гоҳ бирдан эркакча йўғон овоз билан ҳасратга тўлиқ оғир ва мунгли сўзлар-ла қўшиларди:

Оҳ севганим...
Оҳ азизим, ўргилай...
Сени кўриш...
Менга насиб бўлмагай...

Жануб кечасининг дим қора зулмати ичидаги бу қайғули овозлар шимолни, қорли соҳилларни, довул увиллашини ва узоқдан бўрилар ўлишини эсга тушурарди...

Сўнгра ғилай хотин безгак бўлиб қолди, уни брезент замбилга солиб шаҳарга олиб кетдилар. У дир-дир титрар ва яна ўз ёри ва қишлоқ ҳақидаги ашуласини айтаётгандек эди.

...Сариқ рўмолли бош кўздан ғойиб бўлди.

Нонушта қилиб бўлдим, котелокдаги асалнинг устини барглар билан ёпдим, нарсаларимни тугиб, кетганлар орқасидан шошилмай, қўлимдаги ҳассамни қаттиқ йўлга тақ-туқ уриб жўнадим.

Мана мен ҳам тор, кул ранг йўлда кетаётибман; ўнг ёғимда кўм-кўк денгиз чайқалиб ётади, гўё уни кўринмас дурадгорлар минглаб рандалар билан рандалайди — соғлом хотин нафаси каби ҳароратли, хўшбўй, намхуш шабада олдига тушиб, оқ қириндилар шитир-шитир қирғоққа югураддилар. Бир турк кемаси чап ёнига қийшайиб Сухумига кетмоқда, унинг ёзиб юборган елкани — бетини шишириб олган, ўзига бино қўйган сухумилик инженерга ўхшайди. Бу инженер ҳамма вақт:

— Жим! Юрагингда ёлинг бўлсаям, кўз очиб юмгунингча полицияга бериб юбораман... — дерди.

У одамларни полицияга тутиб беришни севар эди, мана энди у инженерни гўристон қуртлари суякларигача кемириб юборгандир, деб ўйлашдан киши роҳат қилади.

...Юриш — осон, киши ҳавода учиб бораётгандай. Турли хотираларга чулганган ёқимли ўйлардан миямда

бир хўр бунёдга келган; юракдаги бу хўр, денгиз тўлқинлари устидаги оқ кўпиклар сингари юзада — пастда, чуқурликда эса осойишталик, у ерда денгиз тагидаги кумуш балиқлар сингари ёрқин ва ихчам ёшлик умидлари жимгина сузиб боради.

Йўл денгизга, тўлқинлар чиқиб турадиган қумлоққа илон изи бўлиб боради, буталар ҳам тўлқин жамолини кўрмак истаб, сув саҳросининг мовий кенгликларига салом берётгандек, йўлдан бошларини чўзиб қарайдилар,

Тоғдан шамол турди, ёмғир ёғади.

... Буталар ичидан инграш эшитилди, яқинлиги билан киши қалбини ҳар чоқ титратувчи одам инграши.

Буталарни ёриб қарасам бояги сариқ рўмолли хотин орқасини ёнғоқ дарахтига суяб ўтирибди, калласи елкасига қийшайган, оғзи ўхшовсиз очилган, кўзлари чақчайган ва аланг-жаланг; қўллари билан катта қорнини ушлаб, шу қадар ғайри табиий — қўрқинчли нафас оладики, бутун қорни дир-дир титрайди, ўзи эса, қорнини тутиб, туриб бўри тишидай сариқ тишларини ғижирлатиб, бўғилиб ўкиради.

Энгашиб:

— Ҳа, биров урдими? — дедим. У яланғоч оёқлари билан кулдай майда тупроқда тепинди ва оғир бошини чайқаб, хириллади:

— Жўна-а... уятсиз... жўн-а...

Воқияни англадим — бундай ҳолни илгари ҳам бир марта кўрган эдим, — табиий қўрқдим, тисландим, хотин эса, чўзиб қаттиқ ингради, чаноғидан чиқаёзган кўзларидан лойқа ёш келиб, қип-қизариб таранг шишган юзидан оқди.

Раҳмим келди, яқинлашдим, тугунчамни ва котелогимни ерга қўйиб, уни чалқанчасига ётқиздим, оёқларини тиззасидан букмоқчи бўлган эдим — мени итариб юборди, юзимга ва кўкрагимга қўли билан уриб, ўгирилиб олди ва айиқдай ўкириб, хириллаб, эмаклаб буталар ичига кираётиб:

— Босмачи... шайтон... — деди.

Қўллари толди, бети билан ерга йиқилди, титровчи оёқларини тортиб, яна ингради.

Ҳаяжон ичида, шундай ҳолда нима қилиш кераклигини дарров эслаб, хотинни чалқанчасига ётқиздим, оёқларини қатладим — қоғоноғи кўрингач:

— Ёт, ҳозир туғасан... — дедим.

Денгизга югурдим, энгларимни шимардим, қўлларимни ювдим ва қайтиб келиб акушерлик қилдим.

Хотин ўтга тушган чувалчанг сингари тўлғанар, қўл остидаги ерни урар, эзилган кўкатларни юлиб оғзига солмоқчи бўлар, одам қиёфасидан чиқиб қолган қўрқинчли юзига тупроқлар сочар, ваҳший кўзлари қип-қизил қонга тўлган, энди қоғоноғи ёрилиб кичкина бошча чиқа бошлаган, — мен унинг оёқларини титрамаслиги учун ушлаб туришим, чақалоққа ёрдам беришим ва ўкираётган оғзига кўкатларни солдирмаслигим керак эди. . .

Биз, бир-биримиз билан бир оз уришиб олдик: у ёғининиб ёлдиради, мен ҳам бир нималар дедим: у — оғриқдан ва уялганидан бўлса, мен хижолатдан ва унга қаттиқ раҳмим клеганидан. . .

— Э-э-х-худо,— деб хотин хириллади, кўкариб кетган лаблари тишланган ва кўпик босган, офтобда ранги ўчгандай кўринган кўзларидан чидаб бўлмас азоблар тортаётган онанинг ёшлари ҳамон оқиб турар, бутун бадани иккига бўлиниб қаттиқ оғриётган эди.

— Қо-оч, ҳаёсиз. . .

Кучсиз эгри қўллари билан ҳадеб мени итаради, мен эса:

— Вой эси паст, туғсангчи тезроқ. . .— деб унга ёлвораман.

Жуда ҳам раҳмим келади, унинг ёшлари кўзларимга сачрагандай бўлади, юрагим сиқилади, бақиргим келади ва бақираман:

— Ҳа, тез бўл!

Мана қўлимга қип-қизил одам тушди. Кўз ёшлари орасидан бўлса ҳам кўраман: чақалоқ қип-қизил, ҳали онасидан узилмаган бўлса ҳам дунёдан норозидек типирчилайди, тўполон қилади, чинқиради. Кўзи кўк, қизил ва эзилган юзига бурни ғалати бўлиб ўтирган, лаблари қимирлайди ва чўзиб-чўзиб:

— Ингга-а. . . ингга-а. . .— дейди.

Шу қадар сирғанчиқки, қўлимдан сирғаниб чиқиб кетай-кетай дейди. Тиз чўкиб уни томоша қиламан ва қаҳ-қаҳлаб, кўрган сайин, қувонаман! Шу алпозда нима қилиш кераклигини ҳам эсдан чиқарибман. . .

— Кес. . .— деди она секин шивирлаб, кўзлари юмилган, юзи сўлиб ўлик тусига кирган, кўкарган лаблари зўрға қимирларди:

— Пичоқ билан. . . кесиб юбор. . .

Пичоғимни баракда ўғирлатиб қўйган эдим — киндагини тишлаб уза бошладим. Чақалоқ орловликларга хос йўгон овоз билан бақирди, онаси эса кулади. Чуқур кўзларининг ажойиб жилваланишини, кўк оловлар чақнаганини кўраман, қора қўли чўнтагини излаб юпкасини тимискилайди, тишланган ва қонаган лаблари шивирлайди:

— Д-дармоним... етмаяпти... чўнтагимда... киндикни боғлаш учун ип бор...

Ипни олиб боғладим, у борган сайин очилиб жилмаяди, шу қадар очиқ ва шу қадар яхши жилмаядики, мени бу жилмайиш маст қилади.

— Ўзингни тузатиб ол, мен буни обориб ювиб келаман...

— Ҳазир бўл, секин юв... эҳтиёт бўл...

Бу қизил одамча эҳтиёт бўлишни бутунлай талаб қилмайди: Муштини думалоқлаб муштлашишга чақиргандай пуқул бўкиради:

— Ингг-а... ингга-а...

— Ҳай, ҳай! Бардам бўл, куч тўпла ука, йўқса яқинларинг бир зумда каллангни танангдан жудо қилиб қўйишади...

Баданига кўпирган денгиз тўлқинлари текканда у жуда ҳам жиддий ва қаттиқ овоз билан бақириб юборди, тўлқин икковимизни ҳам шапатилаб қочди. Кўкраги билан орқасини ишқаётганимда кўзларини қисиб типирчиллади, чирқирди, тўлқин уни ювиб турарди.

— Шовқин солавер, орловлик! Кучинг борича бақир.

Биз қайтиб келганимизда она, кўзларини яна юмиб, лабларини тишлаган ва кейинги тўлғоқни кечирарди, лекин шунга қарамай, унинг инграшлари ва ҳансираши ичидан сўник шипирлаш эшитаман:

— Бер... бер уни...

— Шошма.

— Бер-гин...

Итоатсиз титроқ қўллари кофтасининг тугмасини еча бошлади. Табиат томонидан йигирмата бола учун тайёрланган кўкрагини очишга ёрдам бердим, унинг иссиқ баданига бетоқат орловликни қўйдим, у бирдан тушунди ва индамай қолди.

— Э, авлиёлар авлиёси, покизалар покизаси,— деб она безгакдай қалтирар ва тугунча устидаги сочлари

хурпайган бошини гоҳ бир четга, гоҳ иккинчи четга су-
рар эди.

Бирдан астагина қичқирди-ю, жим бўлди, сўнгра яна
у мислсиз гўзал кўзлар очилди — бу муқаддас она кўз-
лари кўк, осмонга қарайдилар, уларда табассум ва шод-
лик жилваланади. У оғир қўлларини кўтариб, ўзини ҳам,
болани ҳам чўқинтиради. . .

— Шукур сенга, покизалар покизаси, ҳазрати Исо
онаси. . . вой шукур сенга. . .

Кўзлари сўнди, ичига тушди, зўрға-зўрға нафас олиб
узоқ жим турди, кейин бирдан дадилланиб, қаттиқ овоз
билан:

— Тугунчамни еч, йигитча. . .— деди.

Ечдим, у менга тикилиб қаради ва кулимсиради, сўл-
гин юзига ва терли пешонасига билинар-билинимас қи-
зиллик югурди.

— Нарироқ тур. . .

— Кўп уринма. . .

— Қани. . . нарироқ.

Яқиндаги буталар ичига кириб турдим. Юрагим гўё
чарчагандек, кўкрагимда эса аллақандай гўзал қушлар
сайрашади ва бу денгизнинг тинмас гувиллаши билан
бирга қулоққа шундай ёқадики, йил бўйи эшитгинг ке-
лади. . .

Ўз севгилиси тўғрисида қиз дугонасига гапираётган-
дек, аллақерда сув шилдирарди.

Буталар устидан, яхшилаб танғилган сариқ рўмолли
бош кўринди.

— Ҳай, ҳай, вақтли туриб қолибсан!

У, бута шохини ушлаб ўтирар, юзида қон асари қол-
маган, кўм-кўк катта кўзлари чуқур тушган, лаблари
севинч-ла пичирлаб:

— Қара ухлашини. . .— дейди.

Бола яхшигина ухлаб ётарди, лекин менинг назарим-
да, бошқа болалар уйқусидан афзаллиги йўқ эди, агар
фарқи бўлганда ҳам, бу фарқ шароит ҳисобига тушарди:
у бир бута тагида сап-сариқ ҳазонлар устида ётарди,
бундай буталар Орлов губернасида битмайдилар.

— Ҳай, онаси, ётсангчи. . .

Она, шилқиллаб қолган бўйнидаги калласини чайқаб,
деди:

— Йў-ўқ, йиғиштиришим ва жўнашим керак. . .

— Очемчиригами?

— Ҳа-а! Шерикларим анча йўл босиб қолишгандир дейман...

— Ия, ҳали сен юраласанми!

— Ҳа, биби Марямчи? Мадад берар...

Биби Марямга сизинса нима ҳам деб бўлади!

У бута устидаги кичкина юзга қаради, унга кўзларидан меҳр ёғдусининг илиқ нурларини тўкиб, лабларини ялади, астагина кўкрагини силади.

Мен ўт ёқдим ва чойнакни қўйиш учун тош тердим.

— Ҳозир сени, онаси, чой билан зиёфат қиламан...

— А? Қайнат... бутун кўкрагим қуришиб кетди...

— Шерикларинг сени нега ташлаб кетишди?

— Ташлагани йўқ, нега ташласин! Ўзим орқада қолдим, улар маст эдилар... кетгани яхши, уларнинг олдида уялар эдим...

Менга бир қаради-ю, юзини тирсаги билан бекитиб олди, кейин қон тупуриб, уялиб жилмайди.

— Тўнғичингми бу?

— Тўнғичим... Ўзинг ким бўласан?

— Одамга ўхшаш бир нарса...

— Албатта, одамсан! Уйланганмисан?

— Насиб қилгани йўқ...

— Ёлғон айтмайсанми?

— Нега?

У ерга қараб, ўйланиб қолди.

— Бўлмаса хотинларнинг ишини қаёқдан биласан?

Энди ёлғон гапира бошладим:

— Мана шунга ўқиганман. Студентман, эшитганмисан шундай сўзни?— дедим.

— Бўлмасачи! Бизнинг попимизнинг катта ўғли ҳам студент, попликка ўқияпти...

— Ҳа, баракалла, мен ҳам шунақа. Хўп, энди сувга бориб келай...

Хотин, нафас оляптимикин деб, бошини ўғли устига энгаштирди, кейин денгиз томонга қаради.

— Ювиниб олсам бўларди, лекин бу сув ўзгача... Бу ўзи қандай сув-а? Ҳам шўр, ҳам аччиқ...

— Худди шунда ювин — яхши сув!

— Йўғ-е?

— Рост. Соё сувидан илиқроқ, бу ердаги соё сувлари — муздак...

— Сен биласан...

Мудраб, боши кўкрагига солиниб қолган абхазлик

отда ўтди; бутун пайдан иборат бўлган кичкина қотма оти, қулоқларини чимириб, думалоқ қора кўзларини бизга тикди-да, пишқирди, отлиқ ҳам бароқ қалпоқли бошини аста кўтариб, биз томонга қаради-да, бошини яна солиштириб олди.

Орловлик хотин секингина:

— Бу ёқларнинг одамлари ғалати ваҳимали бўладики,— деди.

Мен кетдим. Симоб каби тирик, равшан сув тошматош ирғийди, ашулалар айтади, унда куз япроқлари шўхлик билан шўнғийди. Бирам ажойиб! Бет-қўлимни ювдим, чойнакни тўлғазиб сув олдим-да, қайтдим; қарасам, хотиннинг кўзлари бежо жаланглаб, тошлар устида эмакламоқда.

— Нима қиялпсан?

Хотин қўрқди, ранги ўчди ва бир нарсани остига беркитди, мен пайқадим.

— Менга бер, кўмиб ташлай...

— Вой, айланай! Қандай бўларкин? Ҳаммом даҳлизининг тагига кўмиш керак эди-да...

— Бу ерга яқин ўртада ҳаммом қуриб бўлармиди, ўйлаб кўр!

— Сен ҳазиллашасан, мен қўрқаман-да! Бирон йиртқич еб кетса нима бўлади... Боланинг йўлдошини албатта ерга кўмиш лозим...

Юзини ўгириб, ҳўл оғир тугунчани менга узатиб, уялган ҳолда, секингина илтимос қилди:

— Ишқилиб, яхшироқ, чуқурроқ кўм, ҳазрат Исо ҳақи... айланай, ўғлимга раҳминг келсин, чуқурроқ кўм...

... Қайтиб келганимда, қўлини олдинга чўзган ва гандираклаган ҳолда денгиз томондан қайтаётганини кўрдим, юбкаси белигача ҳўл, юзи эса, худди ичидан ёритилгандек салгина қизарган. Ўт олдига келишига ёрдамлашдим:

«Худди шердай кучлиг-а!» деб ҳайрат билан ўйладим.

Кейин асал билан чой ичдик, чой устида секингина суриштира бошлади:

— Уқишни ташладингми?

— Ташладим.

— Ичкиликка берилиб кетдингми?

— Ҳа, ичкиликсиз туrolмайдиган бўлиб қолдим!

— Ҳали шунақа де! Ҳа, Сухумда ҳақ талашиб бошлиқ билан сўкишганинг эсимда бор, мен ўшанда: бу қўрқ-

маслигига қараганда ароқхўрга ўхшайди, деб ўйлаган эдим...

Шишган лабларидаги асални тили билан ялар ва янги орловлик жимгина ухлаб ётган бута тагига тез-тез кўк кўзларини ташлаб кўяр эди.

У энтикиб:

— Шу ҳам ўсиб-унармикин?— деди ва, менга қараб:— Ердан қилдинг, раҳмат... лекин бунинг унга фойдаси бормикин, бунисини билмайман... — деди.

Чойни ичиб, овқатни еб бўлди, чўқинди ва ашқолдашқолларимни йиғиштириб бўлганимча, уйқусираб, яна сўник кўринган кўзларини ерга тикиб, ўй ичида мудради. Кейин ўрнидан турди.

— Кетаётганингми?

— Кетаётганим.

— Ҳай, онаси, қийналасан!

— Нега ҳам ейсан: биби Марям мадад берсачи?.. Ўғлимни олиб бер!

— Буни мен кўтараман...

Болани бир оз талашдик, у рози бўлди, кейин ёндашиб елкамни елкасига тегизиб кетдик.

У гуноҳкордай кулимсираб:

— Йиқилиб кетмасам яхши эди,— деди кўлини елкамга ташлаб.

Рус ерининг янги кишиси, тақдири номаълум бу одам қўлларимда баҳузур ухлаб борарди. Оқ қиринди чиқариб денгиз ҳамон чайқалар ва гувиллар, буталар шивирлар, қуёш чошгоҳ адирдан ошиб нур сепарди.

Секин-секин борамиз, она оғир нафас олиб тўхтайди, бошини юқорига ташлайди, атрофга — денгизга, ўрмонга ва тоғларга қарайди, кейин ўғлининг бетига разм солади — азоб ёшлари билан ювилган кўзлари яна ажойиб равшанлашган, гуллаган ва туганмас муҳаббат олови билан ёнади.

Бир тўхтаганимизда, деди:

— Э парвардигори олам! Мунча ҳам яхшики! Кошки ҳамиша шундай бўлса, кошки дунёнинг у четигача шундай юриб борсам, кошки ўғлим ҳам эркинликда ўсса. У ҳамиша онасининг ҳузурда бўлса, ҳо-жонимни қоқай...

... Денгиз гувиллайди, яна гувиллайди...

Шаҳарнинг рўпарасида, дарё бўйида етти дурадгор уста муз кесар қайиқни шошиб-пишиб тузатмоқда; слободлик мешчанлар унинг тахталарини кўчириб олиб, қиш ичи ёқиб юборишган.

*Уша йили кўклам анча ҳаяллаб келганидан, навқирон Мартни Ноябрдан ажратиб бўлмасди; фақат қиём пайтларида булут босган осмонда йилт этиб қишки офтоб кўриниб қоларди, кўринганда ҳам, хўмрайиб ерга бир қия боқарди-ю, мовий булутлар ичига шунғиб кириб кетарди, гоҳ кунлари бўлса, бутунлай чиқмай қўя қоларди.

Муқаддас ҳафтанинг¹ жума куни, айни баҳор кези эканига қарамай, кечга томон бўғотларни ярим газ келадиган кўк сумалак босиб кетарди; дарёдаги муз бетида қор қолмаган, у ҳам қиш булути сингари кўкиш, мовий эди.

Дурадгорлар иш билан банд, шаҳар томондан черков қўнғироқларининг мунгли садолари, жаранг-журунг нидолари эшитиларди. Дурадгорлар бошларини баланд кўтариб кўкиш қоронғилик ичидаги шаҳарга ўйчанлик билан боқарди; қўлларидаги болта ҳавода бир он тўхтаб қолар, гўё ёқимли жаранг-журунг нидоларни болта кесмасин деб, эҳтиёт қилинаётганга ўхшарди.

Дарёнинг кенг узанида унда-бунда муз тагидан чиқиб турган қинғир-қийшиқ қарағай новдалари кўринади; булар — фарқ бўлаётган одамнинг жон талвасасида чўзган қўлларини эслатади; кенггина из солиб кетган шу новдалар йўл қайсилигини кўрсатиб, музнинг қаери дарз кетган, қаери тўнглаганини билдиради.

Дарёга қаралса, тинка қуриб, хуноб бўлинади холос: дарё эмас, шип-шийдам чўлнинг ўзгинаси, ҳамма ёғи илма-тешик, худди тикка кетган бефайз йўлга ўхшайди, этаги бора-бора қоронғилик ичида гойиб бўлади ва ўша томондан захоб, изғирин шомол чала-чулпа эсиб, дами одамни безор қилади.

... Иш боши Осип — озодагина, хушбичим бир музжик; кумушдай бекам-кўст соқолининг жингалак-жингалак майда толалари мағиздай икки юзига, қирғий бўй-

¹ Пасха байрамидан олдинги ҳафта. (Тарж.)

нига заб ярашибди; уни ҳамиша ва ҳар ерда овозидан билиш мумкин. Иш боши Осип одамларга пўписа қилиб, бақириб қўйди:

— Тезроқ қимирласанг-чи, жўжахўрозлар!

Сўнгра менга мурожаат қилиб, масхараомуз насиҳат қилишга тушди:

— Сен назоратчисан,— мунча осмонга қараб анқаясан, шўр тумшук? Бу ерда нима учун турибсан, биласанми ўзинг? Сен пудратчи Василь Сергеич одамисанми? Демак, сен биздақа ишчиларга ҳай-ҳайлаб турмоғинг керак: тезроқ ишла деб қистагин, унда-ю мундай деб сўкиб тургин! Ишни қойил қилади деб сени бу ерга таъин қилишган, сен бўлсанг, иш бу ёқда қолиб, анқаясан ҳолос, ҳе болам-эй, қоққан қозиққа ўхшайсан-а! Анқаймоғлик сенга муносиб эмас; кўзингни каттароқ оч, одамларга бақириб-ҳайқириб тургин, сени ўнбоши деб теппамизга обкелиб қўйишдими — киройи ўнбошига ўхшаб тургин, тергагин-да, ахир, лавашанг!

Осип одамларга қараб яна бақирди:

— Шалвиллама! Ҳой қорабоскурлар, ахир, иш бугун битсинми, ё эртагаям қолсинми?

Ўзи бўлса — артельнинг бориб турган ялқови. Ўз касбини ниҳоятда яхши билади, ишга чаққон ва моҳир, завқ билан, астойдил берилиб ишлайди, бироқ ўзини асло койитгиси келмайди, ажойиб-ғаройиб ҳикоялар айтиб беришни яхши кўради. Айни иш қизиган маҳалда, одамлар энди ҳамма ишни чиройли ва бекам-кўст бажариш ниятида жон-жаҳди билан тармашиб, чурқ этмай ишлаётган пайтда бирданига Осипнинг тили қичиб қолади ва:

— Кунлардан бир кун, укалар, ғалати бир ҳодиса...— деб гапга тушиб кетади.

Одамлар олдин икки-уч минутгача унинг гапига қулоқ солмагандай бўлиб, болтаю арра, ранда ишларидан бош кўтаришмайди, лекин майингина овоз булбули гўё сингари сайрайвериб, ҳаммани ўзига маҳлиё қилади, бутун диққату эътиборни батамом ўзига жалб қилади. Осип симобдай тип-тиниқ кўзларини қисинқираб, жингалак соқолини ҳадеб бармоғига ўрайверали, завқидан лабларини чўпиллатиб, сўзларни бирма-бир, худди маржондай тизади...

— Ҳалиги балиқни тутиб олиб, ғорга элтиб қўйипти, сўнгра — «Балиқ шўрвага роса тўядиган бўлдим» деб

ўрмон ичида хаёл суриб кетаверибди. Бирданига номаълум тарафдан: «Елеса, ҳой Елеса!..» деган овоз эшитилибди, хотин кишининг товушига ўхшармиш..

Лёнька исмли новча, қотмадан келган, қисқа кўз мордвин йигит болтасини қўйди-да, оғзини очганича қараб тураверди; унинг лақаби «Келгинди».

— ... Ҳордан йўғон бир овоз: «Бу ёқдаман!..» деб жавоб қилибди. Уша заҳотиёқ балиқ питирлаб қолибди, бир сакраб ғордан чиқибдию, келган ёғига қайтиб, ўз камарига кириб кетибди..

Солдат Синявин ўлғудай пияниста бир чол, доим қовғидан қор ёғиб туради, ҳансирайдиган дардга йўлиққан, кўпдан бери алланимадан қаттиқ ранжиб юради, у сўрайди:

— Бу қанақаси? Балиқ ҳам ерда юрадим, у ахир балиқ-ку!— дейди хириллаб.

— Бўлмасачи, балиқ ҳам тилга келиб гапирармиди?— деб мулоимгина важ қилиб қутулди Осип.

Мокей Будирин ит башара, рангсиз бир мужик: ёноқ ва жағ суяклари туртиб чиққан, аксинча, пешонаси орқасига тортиб кетган; ўзи жуда кам гап, ҳеч ким уни назарга илмайди. Мокейнинг ўзига ёққан учта сўзи бор, донм шошмасдан шунини минғиллаб айтади холос:

— Жуда тўғри гап..

Агар биров ажойиб-ғаройиб ҳикоялардан ёки олдиқочди ваҳимали гаплардан оғиз очадиган бўлса, у дарҳол аралашади ва овозини қаттиқ чиқармасдан:

— Жуда тўғри гап,— деб қатъий қилиб айтади қўяди.

Унинг шу учта сўзи кўксимга уч марта оғир мушт билан ургандай тегади.

Иш тўхтаб қолди, чунки ғилай кўз ва тили дудуқ Яков Боев ҳам балиқлар тўғрисида аллақандай бир нарса айтгиси келиб, эндигина ҳикоясини бошлаган эди, бироқ ҳеч ким гапига ишонмади, ҳаммаси дудуқлигини масхара қилиб кулаверди; лекин у «рост» деб қасам ичадди, сўкинади, жаҳли чиқиб исканасини ўхталлади, ғазабига чидолмай энтикиб-энтикиб тупукларини ютади ва баттар кулги бўлиб бақиради:

— Анави қанча ёлғон-яшиғни тўқиса — ишонаверасиз, мен сизларга чин гапни айтсам — кулги қилиб хохолайсиз холос, ўпкангга қурт тушкурлар-эй!..

Иш қолиб кетди, одамлар қўлларини силкиллади, шовқин-сурондан бўшамай қолди; Осип бу аҳволни кўриб

дарҳол шапкасини олди ва кумушдай оқарган тепа кал бошини силкитиб қаттиқ бақирди:

— Бас қилинглар, ҳей! Бирпас вағиллашиб, ҳордиқ чиқардинглар, бўлди-да, энди!

— Ўзинг бошладинг-ку,— деб хириллади солдат каф-тига туплаётиб.

Осип менга тирғилди:

— Назоратчимиш-а...

Менинг билишимча, Осип ҳикоя айтиб одамларни бе-корга ишдан қўяди, нега бундай қилишини мен сира ту-шунмадим: ўзининг дангасалигини яширмақ учун шу хилда гап сотадими ёки одамларга дам бериш хаёлида шундай қиладими — ишқилиб, сабабини мен билолмадим. Пудратчига роса тилёғламалик ишлатади, унинг олдида икки букниб туради, ҳар шанба куни хилма-хил майна-бозлик кўрсатиб, артель учун хўжайиндан «чой пули» тилаб олишга жуда уста.

Умуман Осип «артельбоп» одам-ку, бироқ чоллар уни масхарабоз, ишёқмас деб ёмон кўради, ҳурмат қилмайди, чоллар у ёқда турсин, ёшлар ҳам унинг сафсатарига қулоқ солишга солишади-ю, лекин ўзини одам ўрнида кўришмайди, дам-бадам ғазабланиб, ошкора ишончсиз-лик билдиради.

Мордвин саводли йигит, баъзан иккимиз ҳасратлашиб қоламиз; бир куни мен ундан: — Осип қанақа одам,— деб сўраганимда, бир кулиб қўйди-да:

— Не билай... қанақалигини билиш қийин... Ҳай-товур ёмон одамга ўхшамайди...— деган эди.

Сўнгра ўйланиб туриб:

— Раҳматлик Михайло ўтқир ва ақлли одам эди; бир куни у Осип билан айтишиб қолганда: «Сен ҳам одам-мисан? Ишчи бўлиб — ишламасанг, хўжайин бўлиб — эплолмасанг, бўзчининг моксидай нари бориб, бери келсан холос, эсиз умринг шу алфозда ўтиб кетади» деб сўккан эди. Бир ҳисобда, тўппа-тўғриси ҳам шу-да...

Мордвин безовталаниб яна ўйланиб қолди ва:

— Ишқилиб, ёмон эмас, кўнгилчан одам...— деб қў-шиб кетди.

Менинг бу одамларга араллашиб юрганим, улар ора-сида тутган мавқеим — сира ақлга тўғри келмайди. Мен ўн беш яшаргина бола бўлсаму: қанча материал кетга-нини ёзиб туришлик, усталарнинг мих ўғирлашига, қо-воқхонага тахта ташишига йўл қўймаслик каби вазифа-

ни пудратчи менга топшириб қўйганининг ўзи қизиқ нарса эмасми ахир? Барибир улар, менинг бору йўқлигимга парво қилмай, мих ўғирлашини қўймайди, ўзларича мени орага суқилган кераксиз ва ёқимсиз бир одамга чиқариб, дам-бадам шунга шама қилишади, холос. Агар биронтаси, тахтанинг учи билан мени бир туртиб кетиш, ёки бошқача йўл билан таъбимни хира қилиш имкониятини топса борми — сира қараб турмайди, қилғиликни қилиб, билмаган кишидай қараб тураверишга булар заб уста.

Мен булар орасида юрганимга ўнғайсизланаман, уяламан; уларга бирон нарса дегим, улар билан эл бўлиб ярашиб олгим келади-ю, бироқ керакли сўзлари тушкур топилмайди, натижада ортиқча, нокерак бир киши эканимни янада яққолроқ сезаман, юрагим баттар эзилади.

Ҳар сафар мен қанча материал олинганини дафтарга ёза бошласам — Осип аста-секин ёнимга келиб, суриштиришга тушади:

— Чизиб бўлдингми? Қани, кўрсат-чи...

Кўзларини сузиб ёзганларимни кўриб чиқади ва мужмал қилиб:

— Хатинг жуда майда... — деб қўяди.

Осип фақат босма ҳарфларни ўқий олади, ёзувида ҳам черковда расм бўлган босма ҳарфни ишлатади — расмана ёзувни сира билмайди.

Манави қалмоққа ўхшаганинг қанақа сўз?

— Соз.

— Со-о-з! Гажжагини қара-я... Манави сатрга нима-лар ёзилган?

— Тўққиз газлик қалин тахтадан — бешта.

— Бешта эмас, олтита.

— Бешта.

— Нега бешта бўлади? Ана, солдат биттасини кесиб ташлаган-ку...

— Бекор кесибди, кесишга ҳожат йўқ эди...

— Нега ундай дейсан? Яримтасини қовоқхонага обориб берди ахир...

Осип кулимсираб турган кўм-кўк шўх кўзларини юзимга тикиб, томоша қила бошлайди, соқолининг жингалак толаларини бармоғига ўраётиб, ҳеч қандай андишасиз буюради:

— Олтита деб чиз, тўғриси шу! Кўзингни каттароқ оч, шўр тумшуқ,— иш оғир, захда, аёзда ишлаш осон

эмас. Одамлар жонига пича ором бериши, оз-моз вино тотиб, қизишиб олиши лозим эмасми? Сен бахиллик қилма, бахилнинг боғи кўкармайди. . .

Осип анчагина насиҳат қилди, гаплари ширин ва жимжимадор эди, сўзлар ёмғур сингари ёғилавериб, мени биратўла фарқ қилиб юборди; мен бешни олти қилиб тузатганини унга индамай кўрсатиб қутулдим.

— Мана, буниси тўғри! Киройи рақамга ўхшайди, заб чиройли чиқибди, худди бойвучча хотинга ўхшаб талтайиб ўтирибди, ўзиям хўппа семиз, ювошгина экан. . .

Мен Осипнинг, энди бу гапни шерикларига бориб айтишини, сўзимни ўтказдим деб мақтанишини биламан, унга бўш келганим учун ҳаммаси мендан нафратланишга ҳам ақлим етади, шунинг учун ҳам ўн бешга тўлган навқирон қалбим аламдан йиғлайди, миямда бўлмағур бевурд хаёллар ўралашади:

«Булар ҳаммаси бемаъни мулоҳазадан бошқа нарса эмас. Осип бекордан-бекор мақтанаверади. Олтини яна беш қилиб тузатиш қўлимдан келмас эканми? Битта тахтани сотиб, ичишганини пудратчига айтсам — қўрқаманми?

Бир куни улар беш вершоклик қозиқ михдан икки қадоғини ва аллақанча темир скобаларни ўғирлашди.

Мен Осипни огоҳлантириб:

— Билиб қўйинг, мен бунга албатта дафтарга ёзаман,— дедим.

Осип оппоқ қошларини учира-учира, рози бўлди:

— Майли! Нафсламбирига, бу нима майнавозлик ахир? Билганингни қил, чизавер баччағарларни. . .

Уша заҳотиёқ бақириб, одамларига хабар қилди:

— Ҳой, қорабоскурлар, қозиқ мих билан скобалар учун штрафга қолдингиз, бўйнингизга ёзиб қўйилди! . .

Солдат қовоғини солиб:

— Нучук?— деб сўради.

— Нучук бўларди: штрафга лойиқ иш қилиб қўйгандирсиз-да,— деб Осип хотиржам жавоб қилди.

Дурадгорлар менга хўмрайиб тикилди, чуғуллай бошлади, лекин мен дафтарга ёзаман деб дўқ қилишга қилдиму, бироқ бунга амалга оширишимга сира кўзим етмасди, мабодо ёзсам-чи, жуда соз бўларди.

— Шу пудратчидан кетмасам, бўлмайди,— дедим Осипга.— Ҳамманг жин урган одам экансан. Сизлар билан юраверсам қип-қизил ўғри бўламан.

Осип соқолини сылаб ұйлағанын қолды, сўнгра ёнма-ён ўтирди-да, эшитилар-эшитилмас қилиб:

— Тўғри қиласан! — дед.

— Нима?

— Кетганинг маъқул. Ўнбошилиқни, гумашталиқни сенга ким қўйибди? Бу ишни қиладиган одам мол-мулк нималигини тушунмоғи лозим, хўжайин нарсасини ондан қолган меросдай қилиб асрамоғлик учун ит феъл бўлиб олиш керак бўлади... Сен бундай ишларга ёшлиқ қиласан, мол-мулк деган нарсанинг талабини ҳали билмайсан. Агар Василь Сергеичга бизларни дориломон ташлаб қўйганингни гапириб берсакми — ўша заҳотиёқ бир тепиб, ҳайдаб юборади — рост гап! Чунки сен унга фойда эмас, зиён келтиряпсан, хизматкор бўлганингдан кейин хўжайинга фойданг тегиши керак — тушундингми?

Осип махорка ўраб, менга тутди.

— Буни чеккин, миянг жойига келади. Мунчалик хатинг бўлмаганда, ўжарлигинг ҳам пича эвида бўлганда-ку, монастирға киргин, дея қолардим. Бироқ феъл-атворинг монахликка сира боптамас, дағаллигинг, бағри тошлигинг бор, мутаваллиликка ҳам ярамайсан. Монах деган чумчуқдай бир махлуқ бўлади: узумини ейдию, боғини суриштирмайди, «кимнинг боғи, тагида нима гап бор» деб ўтирмайди, ишқилиб қорни тўйса бас. Бу гапларни мен чин кўнглимдан сенга айтяпман чунки сен бизнинг ишимизга бекор аралашгансан, қарқуноқ тухумига ўхшаб, бегона уяда адашиб юрибсан...

Осип шапкасини олди, у бирон муҳимроқ гапдан оғиз очмоқчи бўлса, доим шундай қиларди; сўнгра айниган осмонга қаради-да, арзи бандалик қилаётгандай баланд овоз билан:

— Ишимиз ўғрилиқдан иборат, худойим олдида гуноҳимиз катта, ярлақашига сира-сира кўзим етмайди... — деб қўйди.

— Жуда тўғри гап, — деб ғинғиллади Мокей Будирин.

Ўша-ўша бўлдию, оппоқ жингалак соч, тиниқ кўз, хафасимон Осип менинг учун жуда дилкаш ва ҳамдард бўлиб қолди, бора-бора иккимиз чинакам дўстдай бўлиб кетдик; бироқ у орамиздаги яқинлиқдан, неғадир, ор қилгандай бўларди: одамлар олдида менга сира қарамасди, чучмома ранг кўзлари ҳадиксирагандай аланглайверар, типирчилаб турарди, лаблари бирам хўнуқ бўлиб қийша-йиб кетар ва ўшанда:

— Ҳой, кўзингни каттароқ оч, сенга бекорга ойлик тўлаяптими, у ёқ-бу ёғинга тузукроқ қарагин-да, ахир, кўрдингни — солдат бир талай михни еб қўйди. . . — деб кесатар эди.

Елғиз иккимиз қолсак, бирам ширин гап, насиҳатгўй бўлардики, ҳайрон қоламан; кўзлари кулимсираб, чақнаб туради, кўм-кўк нур сочиб, кўзларимга тикилиб олади. Мен бу одамнинг гапларини зеҳн солиб тинглайман, чунки у тўғрисини, кўнглида роса текшириб чиққан нарсасини гапиради, лекин баъзан ғалати гаплар ҳам бўлади.

Бир куни мен унга:

— Яхши одам бўлиш керак,— дедим.

— Ҳа, албатта!— деб тасдиқлади Осип, лекин ўша заҳотиёқ бир кулиб қўйди-ю, мендан кўзини олиб, секин-секин гапира бошлади:— Аммо, яхши одам деганинг ўзи қанақа бўлади? Мен бундай тушунаман: бошқаларга нафи тегмагандан кейин сенинг яхшилигингнинг кимга кераги бор? Йўқ, сен агар яхши бўламан десанг — одамшаванда бўл, одам боласининг дилига озор берма, ширин гапир, кўнглини кўтар. . . бир куни бўлмаса, бир куни ахир қайтади, роҳатини кўрасан! Албатта, мен яхши одамман деб, башарангни ойнага солиб ўтираверишдан маза нарса йўқ-ку-я! . . . Лекин мен бошқача тушунаман: ўғри бўлсанг ҳам ўзингга, тўғри бўлсанг ҳам, одамлар учун барибир, фақат дилозор бўлма, қўлингдан келган яхшиликни аяма. . . Энг кераклиги мана шу! . .

Мен одамларга астойдил зеҳн солиб, қараб юраман ва назаримда, ҳаётнинг ана шу ноаниқ, чалкаш, аламли томонларини тушуниб олмоғим учун ҳар бир одам менга ёрдамлашмоғи шартга ўхшаб кўринаверади; ана шунинг учун ҳам миямда нотинч бир совол мудом ўралашаверади, кўз очгани қўймайди:

«Одамзоднинг кўнгли нимадан иборат?»

Мен ўзимча баъзи одамларнинг кўнглини айни мис қуббага ўхшатаман ва кўкраги ичига маҳкам ўрнаштириб қўйилган бўлса керак деб гумон қиламан; бундай кўнглилар тамомий нарсани бир нуқтаси билангина — фақат бир ёқлама акс этдира олади, шунинг учун қинғирқийшиқ, хунук ва нотўғри кўрсатади.

Аммо мен кўпинча одамзоднинг кўнглини булут сингарии шаклсиз, ола-була ва хирамтил нарса деб фараз қиламан, худди сохта биллур сингарии, ниманинг акси

тушса бир пасда ўшанинг рангига кириб товланиб тура-
веради.

Лекин мен нуроний сифат Осипнинг кўнгли қандай-
лигини тушуна олмадим — ақлим бунга ожизлик қилди.

Кўзим музлаган дарёга, тоғ бағрига ёпишган шаҳар-
га тикиларди-ю, бироқ ана шу савол миядан кетмасди;
қулоғимга шаҳардаги жамийй черковлардан баб-баравар
осмонга кўтарилган кўнғироқ садолари эшитиларди ва
бу жангир-жуңгур, поляклар ибодатхонасидаги мен сев-
ган органининг ёқимли овозини эслатарди. Черковлар те-
пасидаги крестлар худди булутли осмон қўйнида адашиб
қолган ғариб юлдузлар сингари мўлт-мўлт телмуради,
шамол тўзитган парча-парча булутлар ортидаги мовий
осмон сари парвоз қилмоқчи бўлиб, талпинаётганга ўх-
шайди; гоҳ югуришган булутлар сояси шаҳарнинг ранг-
баранг манзарасини хиралаштириб ташлайди; гоҳ осмон
туйнугидан мўралаган қуёш нурлари ҳамма ёқни ярқи-
ратиб юборади, лекин ўша заҳотиёқ булутлар югура-югу-
ра келиб, уни бутунлай қоплаб олади, соя баттар суюқ-
лашади-да, шаҳарни қоронғилик босади, бирпаснинг ичи-
да қувноқ манзарадан асар ҳам қолмайди.

Шаҳар уйлари — худди уюб ташланган булғончиқ қор
тепаларга ўхшайди, ҳамма ёқ шип-шийдам, ерлар қор-
райган, ҳатто боғлардаги дарахтлар ҳам дўнг тепаларга
ўхшайди, бўзрайган иморатларнинг ойналаридан тушиб
турган хирагина ёғду қишни эслатади; теварак-атрофда-
ги тамомий нарсани шимол ўлкасининг бефойда баҳори
маъюс ва оҳиста қуршаб олган эди.

Қуён даҳан, малла рўй, бесўнақайдан келган йигит—
Мишук Дятлов қўшиқ айтмоқчи бўлди:

Хотини эрталаб кўргали келса —
Қазо қилибди эри бечора...

Солдат уни койиб. . .

— Ҳай, падар қусур! Бугун ашула айтадиган кунми,
тентак?— дейди.

Боевнинг ҳам жаҳли чиқди, Дятловга мушт ўхталиб
ўшқирди:

— Итвачча!

Муз кесар қайиқнинг энг баланд жойига миниб ол-
ган Осип Будиринга қарата гапира бошлади:

— Бизнинг халқимиз ўрмонда ўсган, кўп яшаган,
сертомир халқ.— У кўз қисиб ходанинг ётиғини бир

чамаллаб кўрди:— Учини бир вершок чапроқ ол — бас! . . Тўғрисини айтганда — вахший халқ! Қайси куни архие-рей келятувди, одамлар олдидан тўсиб чиқиб, уни ўраб олишди, тиз чўкиб таъзим қилишди; жаноби ҳазрат, ҳамма ёқни бўри босиб кетди, ўзингиз дуо дафъини қилмасангиз ҳолимиз хароб, деб ялиниб йиғлашади денг! Ҳазрат бирам тутақиб кетдики — «Ҳа, сизлар тагин православ христиансиз-а? Мен сизларни, бирам қаттиқ суд қилдирайки!» дейди, жуда ёмон жаҳли чиқ-ди, ҳатто одамларнинг башарасига тупуриб юборди. Ўзи анчага борган мулойимгина бир чол, кўзлари ҳадеб ёш-ланаверди. . .

Муз кесар қайиқ турган жойдан йигирма сажень пастроқда матрослар ва чувринди одамлар баржалар атрофидаги музни синдирмоқда; кўкимтил бўлиб, ивий бошлаган дарё тўнини чўкичлар билан қиртиллатиб ўйилаётгани эшитилади, ингичка дастали чангаklar билан муз парчаларини туртиб, ўйилган жойларга ки-ритиб юборилаётгани кўринади; сув шалоплайди; кум бос-ган қирғоқ томондан ариқларнинг шилдирагани эши-тилади. Биз турган жойда рандалар шириллаши, ар-ралар визиллаши, сип-силлиқ сариқ ходаларга ми-х қоқётган болталарнинг тақ-туқи аримайди, ва бу овоз-ларнинг ҳаммасига черков кўнғироқларининг олисдан келаётган мунгли садолари аралашиб, кўнгилни бе-зовта қилади. Мундоқ қаралса, гўё бўзарган бечора кун тамомий ҳунарини ишлатиб, ивиган ер юзига баҳорни чорлаётганга ўхшайди, лекин ерлар эригани билан ҳали ҳамма ёқ яланғоч ва тап-тақир. . .

Аллаким ҳаста овоз билан бақиради:

— Немисни чақириво-ор! Одам етишмай қолди-и! . .

Қирғоқдан овоз келади:

— Ўзи қаёқда?

— Қовоқхонани қара-а. . .

Ҳавонинг захлигидан овозлар дўнғиллаб зўрға эши-тилади, мадори қуригандай бўлиб кенг дарё устида тар-қалиб кетади.

Одамлар қанчалик шошиб, қизишиб уринганлари билан иш юришмайди, қўл ҳам қовушмайди; ҳаммаси нари-бери бўлақолишнинг пайида, чунки хаёл шаҳарда, ҳаммомда, черковда. Айниқса Сашок Дятлов кўп бе-зовта бўлди; бу ҳам ишқорга тушгандай, маллаликда акасидан қолишмайди, бироқ жингалак соч, хушбичим

ва чаққон йигит. Сашок ҳадеб дарёнинг юқори то-
монига боқар ва эшитилар-эшитилмас қилиб акасига
дерди:

— Ие, қисирлагандай бўлдимиз?

Кечаси муз силжиган эди, дарё полицияси кеча
эрталабдан бери муз устидан от-арава ўтказмай қўй-
ди, кўприк қилиб қўйилган тахталар устидан аҳён-аҳ-
ёнда одамлар ўтади,— ана ўшанда тахта эгилиб, сувга
тегади-да, шалп-шалп этган овоз эшитилади.

— Қисирлаяпти,— деди Мишук оппоқ киприклари-
ни пирпиратиб.

Осип кафти остидан дарёга бир қаради-да, уни жер-
киб ташлади.

— Миянгдаги қурилган похол қисирлаётгандир! Ўз
ишингни бил, жин урган! Ҳой назоратчи, ҳайдасанг-чи
буларни, ахир, мунча китобга тикилиб қолдинг?

Яна икки соатлик иш қолган эди, муз кесарнинг тум-
шуғига сап-сариқ ёғдай тахталарни қоқиб бўлишган,
энди энлик темир билан ўраб чиқишса, қутулишарди.
Боев билан Синявин темир ётадиган қилиб из ўйишди,
биноқ из тор келиб, темир сиғмади.

— Кўр бўгур мордвин!— деб бақирди Осип.— Шу
ҳам иш бўптими?

Бирданига қирғоқ томондан аллакимнинг севиниб
қийқиргани эшитилди:

— Қўз-ғал-ди... о-хо-хо-о!

Кетма-кет шу қийқириққа жўр бўлгандай дарё ус-
тидан шарпага ўхшаш бир нарса аста-секин қисирлаб
ўтди; муз устида ётган қарағай новдаларга жон кириб,
ҳавода бирор нарсага тармашмоқчи бўлгандай питир-
лаб қолди, матрослар билан чувриндилар бўлса, чангак-
ларни саланглатиб, олатасир қочдилар ва арқонга осил-
либ баржаларига чиқа бошладилар.

Дарё бўйига бир пасда мунча одам қаёқдан етиб кел-
ганига ақл ҳайрон қоларди: муз тагидан чиқиб келди-
ми деб ўйлайди киши; мана ҳозир одамлар ўқдан ҳурк-
кан зағчалар сингари у ёқдан-бу ёққа югуришади, сак-
рашади, чопишади, тахтаю ходаларни судрашади, бири
ташлаганини иккинчиси келиб кўтаради.

— Асбобларни йиғиштир!— деб буюрди Осип.— Дар-
ров ўзингни четга ол, итваччалар... қирғоққа чиқ!

— Ана энди пасха байрами ҳам расво бўлди!— деб
аламига чидаёлмай бақириб юборди Сашок.

Одамнинг назарида дарё тек турипти-ю, шаҳар қўзгалганга ўхшаб кўринади, гўёки, бир силкиниб олгандай бўлди-ю, остидаги тоғ-поғ билан бирга дарёнинг юқорисига қараб аста-секин сузиб кетаётганга ўхшайди. Биздан ўн саржин нари рўпарамиздаги бўз қумлоқ ҳам, жойдан қимирлаб, силжий-силжий биздан узоқлашди.

— Қоч!— деб бақирди Осип ва мени туртиб юборди.

— Мунча анқаясан?

Даҳшат ваҳмидан юрагим орқамга тортиб кетди; турган жойимдаги муз силжиганини оёқларим сезди ва ўзидан-ўзи кўтарилиб, гавдамни қумлоқ сари элтиб қўйди; у ерда қишки бўрон маҳалида синиб тушган тол нобдалари ётарди. Боев ҳам, солдат ва Будирин ҳам, ака-ука Дятловлар ҳам аллақачон қумлоққа чиқиб чўзилишган эди. Мордвин менинг ёнимда чопиб келар ва жаҳли чиқиб сўкинарди, Осип бўлса, орқамизда келар ва ҳадеб вағилларди:

— Акиллама, Келгинди. . .

— Ахир, бу нима деган гап, Осип тоға. . .

— Ҳамиша шунақа бўлган. . .

— Шу ёқда икки сутка қолиб кетамиз энди. . .

— Қолсанг — қолипсан-да. . .

— Байрам нима бўлади?

— Бир йил сенсиз байрам қилишса ҳеч бокиси йўқ. . .

Қумлоқда ўтирган солдат трубкасини тортаётиб:

— Юракларинг йўқ экан. . .— деди.— Қирғоққача уч қадам келмайди-ю,— ҳаллослаб чопасиз, холос. . .

— Олдин сен қочдинг,— деди Мокей.

Лекин солдат гапида давом этди:

— Нимасидан қўрқасиз? Ҳазрати Исо ҳам ўлимдан қочиб қутула олмаган. . .

— Аммо ҳазрати Исо яна тирилган,— деб ғудинглади ранжигансимон бўлиб мордвин, бироқ Боев уни жеркиб ташлади:

— Овозингни ўчир, итвачча? Бунақа гапларни сенга ким қўйибди? Тирилган дейди-я! Бугун якшанба эмас — жума¹.

Булути тўзган мовий осмон ковагидан март қуёши ялт

¹ Исо якшанба кунини тирилган демоқчи. (Тарж.)

этиб кўринди, муз ярқираб, кулиб, бизни масхара қилаётгандай бўлади. Осип кафти остидан мўралаб бўшаб қолган дарё бетига қараб чиқди ва:

— Тўхтади,— деди,— бироқ тезда яна қўзғалади. . .

— Байрамдан қолдик,— деди қайғуриб Сашок.

Мордвиннинг соқолу мўйсиз кўса башараси, арчилмаган картошкага ўхшаш қоп-қора ва ғадир-будур юзи ғазабдан бужмаяр, киприклари пирпирарди, у ҳадеб нолир эди:

— Нонимиз йўқ, пулимиз йўқ, ҳақ деб ўтирамыз шу ерда. . . Одамлар хурсанд, ҳамма байрам қилади, биз шўрлик. . . Ит сингари очкўзлик қилиб шу ишга ёпишмаганимизда. . .

Осип кўзини узмай дарёга тикиларди ва аллақандай бошқа нарсаларни ўйлаётганданми — уйқусида гапиргандай секингина овози чиқди:

— Гап очкўзликда эмас, бу заруратнинг иши! Бу музкесар ҳўкизлар нима учун даркор? Баржаларни муздан эҳтиёт қилмоқ ва шунинг сингари юмушлар учун. Музнинг эси борми — баржаларни бир сиқмоққа тушгандан кейин — тамомий молу мулк билан хайр маъзур қилавер. . .

— Бўлганича бўлмайдами, бизга нима?

— Аҳмоқнинг гапини қара! . .

— Олдинроқ тузатиш керак эди-да. . .

Солдат юзини бирам хунук қилиб бужмайтирди-да, унга ҳайқирди:

— Бас қил, келгинди мордвин!

— Тўхтади,— деди яна Осип.— Хўш. . .

Баржалар турган ёқдан матрослар қийқириғи эшитилади, совуқ ел эсади, дарё даҳшатли ва фирибгар жимликдан дарак беради. Муз устини безаб ётган қарағай барглари бояги жимжимадор қиёфасини анча ўзгартган эди, тамомий нарса ўзгарган ва алланимани интизор бўлиб кутаётганга ўхшарди.

Ёш йигитлардан аллақайсиси эшитилар-эшитилмас қилиб, оҳиста кўрқа-писа сўради:

— Энди нима бўлади, Осип тоға?

— Нима?— деди у уйқусирагансимон.

— Шу аҳволда ўтираверамизми?

Боев рўй-рост пичинг қилиб, пинғиллади:

— Сиз кофирларга муқаддас байрамни худо ўзи раво кўрмагандан кейин, ўтирмай иложингиз нима?

Солдат ҳам шеригининг гапини маъқуллаб, қўлидаги трубкаси билан дарёни кўрсатиб кулди:

— Шаҳарга боргийлар келяптими? Қимирланглар бўлмасам! Муз ҳам қимирлайди. Чўксангиз — чўкарсиз, йўқса полиция қўлига тушарсиз... байрам кунлари маза қилиб ётиб чиқасиз!..

— Бу тўғри гап,— деди Мокей.

Қуёш бурканди, дарё қорайди, шаҳар эса, боягисидан ҳам равшанроқ кўрина бошлади, ёшлар аламзада ва қайғули кўзларини унга тикканча жим қотиб қолди.

Ҳамиша мен атрофимдаги одамларнинг фикри-фикрига, иши-ишига қовушмаганини кўрсам, ораларини боғловчи ва буларни мустаҳкам яхлит куч қилиб бирлаштирувчи бирон мақсад бўлмаганини ўйласам — қаттиқ азоб чекаман: мана ҳозир ҳам кўнглим бузилиб, юрагим сиқила бошлади. Булардан ажралиб танҳо ўзим муз усти билан кетавергим келади.

Осип уйқудан чўчиб уйғонган одамдай ирғиб ўрнидан турди-да, шапқасини олди ва шаҳар томонга қараб чўқинди, сўнгра соддагина ва қатъий қилиб буюрди:

— Қани, йигитлар, худо ёр бўлсин,— қимирланг...

— Шаҳаргами?— деб севишиб кетди Сашок ва ўрнидан ирғиб турди.

Солдат дадил овоз билан:

— Чўкиб кетамиз!— деди-ю жойидан қўзғалмади.

— Бўлмаса сен қолавер.

Сўнгра Осип бирма-бир ҳаммага қараб чиқди-да:

— Қани, қимирланглар, тезроқ!— деб қистади.

Ҳамма ўрнидан туриб, говжум бўлишди; Боев асбобларни чуқурда жойлаётиб, мингиллай бошлади:

— Юринглар — дедими, демак, юриш керак! Бошга нима келса, буюрган одам ўзи жавоб қилар ахир...

Осипнинг ёшлиги қўзиб, дадил ва бардам бўлиб олди: қип-қизил юзларидаги мулойимгина айёрлик табасумидан асар қолмади, қовоғлари осилиб, одамга қаттиқ ва жиддий тикила бошлади; бояги бамайлихотир шалпайиб юришлари ҳам йўқолган — энди у шахдам-шахдам қадам ташларди.

— Ҳар қайсинг биттадан тахта ол, кўндалангига белингдан ушлаб оласан, агар худо кўрсатмасин, сувга тушиб кетсанг — тахтанинг икки учи музга тиралиб, сақлаб қолади — чўкмайсан! Дарз кетган жойлардан ҳам ўтаверинглар... Арқон борми? Келгинди, ватерпас-

ни менга бер... тайёр бўдиларингми? Хўш — мен олдинда бораман, энг оғиринг ким? Ўша кетимдан юрсин! Сен юр, солдат! Ундан кейин — Мокей, сўнгра мордвин, Боев, Мишук, Сашок, Максимич ҳаммадан энгил энг кейинимизда бўлади... Шапкаларингни ол, биби Марямга сиғининглар. Ана, садағанг кетай офтоб ҳам бизга пешвоз чиқди...

Ҳамма баб-баравар шапкасини олди, ҳурпайган, оқарган ва малламўй бошлар яланг бўлди, қуёш оппоқ сийрак булут орасидан буларга бир боқди-ю, бу шўрликларни бекорга умидвор қилмайин дегандай, дарҳол яшириб олди.

— Кетдик!— деди Осип бошқача бир хунук овоз билан.— Худо ёр бўлсин! Менинг оёғимга қараб босинглар. Орқада турма, ораларинг бир саржиндан кам бўлмасин, қанчалик узоқ бўлса — шунчалик яхши! Қимирла, болалар!

Осип шапкасини қўлтиққа урди ва ватерпасни ушлаганича, оёқлари билан аста-секин ва мулойим сийпалана-сийпалана муз устига тушди лекин ўша заҳоти унинг орқасидан қирғоқда турган биров, овози бориचा бақирди:

— Қаёқ-қа, қўйлар, ма-а...

Лекин йўлбошчининг:

— Орқангга қарама, юравер!— деган буйруғи қўнғироқдай жаранглаб кетди.

— Қайт дейман, иблислар...

— Юравер, азаматлар, таваккал худога! Бизларни у байрамда меҳмон бўлинглар деб чақираётгани йўқ...

Полиция ҳуштаги тўхтамади, солдат яна минғиллай бошлади:

— Ана, ботирлар, энди кўрасиз... Бемаза ишни бошладингиз! Энди нариги қирғоқдаги полицияга хабар қилишади... Сувга чўкмай омон-эсон ўтганимизда ҳам, барибир, қўлга тушамиз, қандалага емиш бўламиз... Бир айтдимун қўйдим, жавобгарлигини мен бўйнимга олмайман...

Осипнинг дадил овози одамларни ипга чизгандай судраб борарди:

— Оёғинг остига яхшилаб қара!..

Одамлар дарёнинг юқори томонига қарата қия кесиб йўл олдилар, мен энг орқада кетаётганим учун — оппоқ сочли, кичкина ва келишган Осипнинг оёқ кўтармасдан

абжирлик билан муздан музга сийганиб ўтгани менга бемалол кўринар эди. Унинг кетидан, худди ипга тизиб қўйилгандай олти кишининг қораси йўрғалаб борарди; баъзан буларнинг соялари ёнма-ён муз устида пайдо бўларди. Бошлари қуйи солинган, гўёки одамлар тоғдан тушиб келаётгандай, қоқилиб йиқилишдан ўзини эҳтиёт қиларди.

Ортдан бақирган овозлар яна ҳам кучайди — афтидан, одамлар роса тўпланганга ўхшайди, нима деяётганини англаб бўлмайди, фақат ёқимсиз олағовур эшитилади.

Муз устида тизилишиб бу қадар эҳтиёткорона қимирлашимиз менга ёқмади ва зериктира бошлади; мен тез-тез юришга одатланганман, шунинг учун ҳозир мен, кўнгилдаги тамомий нарса тарқалиб, мияга ҳеч қандай фикр келмайдиган ғалати бир чала уйқи, чала уйғоқ ҳолатга тушдимки, бундай пайтларда одам ўзини сезмайди-ю, лекин атрофида нима бўлаётганини қайтага яққолроқ кўради ва аниқроқ эшитади. Оёғим остида кўкимтил-кул ранг қўрғошиндай муз, сув ялайверганидан анча чўкибди, йилт-йилт қилавериб кўзни қамаштиради. Унда бунда муз ёрилиб туртиб чиққан жойлар кўринади, қатнов вақтида майдаланган муз парчалари уюм-уюм бўлиб ётибди; баъзиси ковак-ковак жилвир тошга, баъзиси синган ойнанинг қиррасига ўхшайди. Музи ёрилган жойлар кўм-кўк, хунук жардай илжаяди ва оёқдан тортиб кетмоқчи бўлади. Оғир ва қўпол пойафзалнинг шалоплаб босгани эшитилади, Боев билан солдатнинг нолигани кишини безор қилади,— иккиси бир гапни ҳадеб такрорлайди, холос:

— Мен жавобгарликни бўйнимга олмайман.

— Албатта, мен ҳам олмайман. . .

— Бу одам ўз билганича буюравераркан, балки ундан кўра ақллироқ одам бордир. . .

— Бизда ким ақл билан яшайди дейсиз? Ҳамма қорнига қулоқ солади, томоғининг қули. . .

Осип калта пўстинининг барларини белига қистириб олган, солдатча кўк мовут шим ичидаги оёқлари енгил-елпи силжир ва пружинадай эгилиб-букиларди. Осипнинг юришига мундоқ разм солинса — ўзидан бошқага кўринмайдиган бир нима олдига тушиб олгану, оёғи остида ўралашиб, унинг яқин йўл билан тикка кесиб чиқишига халақит беряпти деб гумон қилиш мумкин; Осип худди ўша нарса билан курашаётганга, унга чап бериб олға ўтмоқчи бўлаётганга ўхшайди: гоҳ ўнг томонга, гоҳ чап

томонга юради, гоҳ шартта бурилиб, орқасига қайтади ва шу аҳволда тўхтовсиз рақс тушиб, муздан музга доира ва ярим доиралар шаклини чизиб боради. Унинг овози бир дам ҳам тинмайди, оҳангдор ва ширалик овози қўнғироқ садоларига мос тушган — қулоққа жуда-жуда ёқади. . .

Одамлар тўрт саржин келадиган музнинг ўртасига энди етганларида, дарёнинг юқори томонида шув этган хунук бир овоз пайдо бўлди, ўша заҳоти регимдаги муз юришиб, мен қалқиб кетдим ва ўзимни тута олмай тиззалаб ўтириб қолдим. Олдин нималигини тушунмадим, лекин дарёнинг юқори томонига қарашим билан нафасим тикилиб, овозим чиқмай қолди, кўзимни қоронғилик босди — кўкимтил муз қобиғига жон кириб, дўнг дўнг бўлиб кўтарилди бошлаган ва теп-текис сатҳида қиррадор муз парчалари остидан туриб чиқмоқда эди; ҳамма ёқни ғалати бир қисир-қисир босиб кетган — худди синиқ ойналар устидан биров юрганга ўхшарди.

Ёнгинамда сизғиб оққан сувнинг чулдирагани, дарахтнинг тарс-турс аралаш визиллагани, одамларнинг бир жойга тўпланиб олиб, дод-вой кўтаргани эшитиларди, лекин ана шундай ваҳима босган сурон маҳалида ҳам Осипнинг жаранглаган овози ўчмади:

— Тарқал. . . тарқалиб юр, бир-бирингга яқин келма, худойимнинг севган қуллари. . . Қўзғалди, азим дарё, қўзғал-ди! Бўшашма, шаввозлар! Ана — қўзғал-ди. . .

Осип ари талагандай ирғир ва бир саржин келадиган ватерпасни милтиқ сингари ушлаб олиб, аллакимлар билан жанг қилаётган одамдай, атрофини турткилар эди, лекин шаҳар — унинг рўпарасидан лопиллаб сузиб кетаётганга ўхшарди. Остимиздаги муз қасирлаб, парчаланиб кетди, оёғимни сув босди — мен жон талвасасида бир ирғиб Осипнинг пинжигга ўзимни олдим.

— Қаёққа? — деб бақирди у ватерпасни ўхталиб. — Тўхта, шайтон!

Мен Осипни танисмай қолдим, — чеҳрасида ғалати бир ёшлик аломати пайдо бўлган ва юзларидаги таниш белгилардан асар қолмаган, кўм-кўк кўзлари бўзариб кетган ва назаримда бўйи ярим газ ўсинқирагандай кўринди. . . Икки оёғини бир ерга зич қилиб, силлиқ янги михдай, тиккасига бўйи чўзилар ва оғзини борича очиб:

— Ликиллайверма, тўплана кўрма, — уриб бошларингни мажағлайман! — деб бақирарди.

— Сен қаёққа?— деди менга яна ватерпасни ўхталиб.

— Чўкадиганга ўхшаймиз,— дедим секингина.

— Жим! Овозингни чиқарма. . .

Лекин менга бир қараб олди-да, овозини пасайтириб, мулойим гапирди:

— Эси йўқ одам чўкади, сен эсон-омон ўтиб олиш иложини қил, сен — чўкмай чиқишинг керак!

Осип кўксини кериб, бошини рост кўтариб олди-да, яна қўнғироқдай овози жаранглаб кетди; унинг ҳар бир сўзи кишига далда берарди.

Муз дарз кетиб, қисирлар ва секин-аста ёрилиб, бизларни шаҳардан пастга шошмасдан оқизиб борарди; ерда аллақандай баҳайбат куч уйғониб, қирғоқни биратўла судраб кетяпти, деб ўйлаш мумкин: қирғоқнинг биздан пастки қисми ҳали тек турибди, лекин рўпарамиздаги қисми борган сари юқорига силжийди ва ҳадемай ер тарс ажраладиганга ўхшайди.

Бу мудҳиш ва секин ҳаракат одамни ерни сезиш ҳисидан маҳрум этар экан: тамомий нарса кўз ўнгидан ўтиб, кўнгилни ғуссага тўлдириб, оёқдан мадорини қуритаверар экан. Осмонда қизарган булутлар оҳиста сузиб юради, унинг шуъласи акс этган муз парчалари ҳам қизариб кўринар ва менга етиб олмоқчи бўлиб ҳаракат қилаётганга ўхшарди. Бутун ер юзига жон кириб, баҳор тўлғоғи бошланди: ер керишяпти, пахмоқ, сернам кўксини баланд кўтариб нафас оляпти, бу қисирлаётган нарса — ернинг устихонилари, унинг ҳам иссиқ жони, қуюқ қони бор. дарё — унинг сергўшт баданидаги қон томири бўлади.

Бунчалик дадил ва салобат билан ҳаракатга келган массалар ичида инсон ўзини жуда ожиз ва кичкинагина нарса эканини сезиш ёмон алам қиларди; аммо кўнгилда аламзадалиқдан бир инсоний орзу туғилиб, борган сари улғайиб, хуруж қиларди: қўлни чўзсанг-у, дарёни даст кўтариб тепаликка, қирғоққа қўйсанг-да:

«Мен ўтиб олгунча қимирламай тур! . . .» деб буйруқ қилсанг. . .

Черковнинг майда қўнғироқлари нола қилаётгандай зўрғатдан жингирлайди, лекин орадан бир кун ўтса, эрта кечаси булар шўх-шўх жаранглаб, муқаддас якшанба хабарини куйлашига ақлим етади.

Қани, шунгача эсон-омон бўлсак! . . .

...Етти нафар бечоранинг гавдаси қорайиб кўринар, муз устида ирғишар, чайқалишарди; қўлларидаги тахта-лар эшкак сингари ҳавода у ёқдан-бу ёққа салангларди, энг олдинда авлиё Николай Чудотворец қиёфасидаги пастаккина нуроний чол чилвирдай эшилиб йўл кўрсатиб борар, унинг қўнғироқдай жаранглаган қатъий сўзлари кетма-кет такрорланиб турарди:

— Ҳуш-ёр бў-л!..

Муз ғадир-будур бўлиб қолди, кўтарилган жойлар жон киргандай силкинар ва «Қанотли Тулпор» достонидаги наҳанг сингари тўлғанарди, ўшанда муз қобиғи остида сачраган совуқ, лойқа сув оёқларни шалаббо қиларди.

Одамлар чуқур жар устига қўйилган энсиз ходадан ўтаётгандай зўрға қимирлашарди. Сув секин-секин шалолаб, худди дамига тортмоқчи бўлаётганга ўхшайди, кўз ўнгингда теги йўқ чуқурлик намоён бўлади, агар фалокат босиб қулайдиган бўлсанг — то муз тагига етгуни-нча не-не азобларга дучор бўлишинг эсингга тушиб, юрагинг орқангга тортиб кетади. Илгари чўкиб ўлган одамларнинг жасадлари, пўсти ириб кетган каллалари, шишган башаралари, бақрайган шиша кўзлари, панжалари, керикиб қолган сўлақмон қўллари, кафтларининг териси латтадай ивиб кетгани кўзга кўринаверади...

Авалло Мокей Будирин муз тагига кириб кетди; у мордвиннинг олдида ҳар қачонгидай индамасдан ўз ҳолича келар ва ҳаммадан кўра авайлаброқ қадам ташларди, бироқ худди биров унинг оёғидан тортиб кетгандай тўсатдан ғойиб бўлди; муз устида унинг боши-ю, тахтага тармашган қўллари кўринарди холос.

— Тортиб ол!— деб бақирди Осип.— Ҳамманг борма, иккитанг ёрдамлашсанг бўлади!

Мокей бечора ҳадеб сув пуркар ва мордвин билан менга:

— Нарн туринг, йигитлар... мен ўзим бир амаллаб... ҳеч бокиси йўқ...— дерди.

У муз устига чиқиб олди ва усти бошини силкитиб:

— Бир жойга уюлишиб олибмиз-ку, бу аҳволда чиндан ҳам чўкиб кетиш ҳеч гап эмас,— деди.

Мокей дир-дир қалтираб, тишларини такиллатар, ти-лини борича чиқариб, мўйлабини ялар ва айниқса шу туриши каттакон, ювош кўппакни эслатарди.

Шу топда негадир, ўтган ой чап қўлининг бош бармоғини болта билан шартта чопиб олгани эсимга тушди; ўшанда у, тирноғи кўкариб кетган бир бўғин қонсиз бармоқни ердан олган ва хиралашган ғалати кўзлари билан унга роса термулиб туриб:

— Мен шу бечорани неча марта кесканман — асти ҳисоби йўқ!.. Ҳазиям қалтис еб, эгри битиб қолган эди. . . Энди — дафн қилишим керак. . . — деган эди.

Мокей бир парча бармоқни қириндига яхшилаб ўраб, чўнтагига солиб қўйган ва шундан кейингина кесилган жойини боғлаган эди.

Унинг кетидан Боев ҳам чўмилиб чиқди, ўзи атайлаб муз тагига шўнғигандай бўлди-ю, лекин ўша заҳотиёқ дод-вой сола бошлади:

— Войдод, чўкиб кетдим, ўладиган бўлдим, барака топкурлар, ёрдам қилинглар! . .

Жон талвасасида у шунчалик типирчилардики ит азобида зўрға тортиб олинди ва сал бўлмаса, уни қутқазаман деб мордвин ҳалок бўлай деди; бечора боши билан биратўла шўнғиб кетди.

Мордвин зўрға муз бетига чиқиб олди; у тағинам ингичка тортиб, бужмайиб қолган ва:

— Сал бўлса — улуғ айём кечаси дўзахга равона бўлувдим-а! — деб хижолатдан кулимсиради.

Бир минут ўтар-ўтмас Боев яна сувга тушиб кетди ва бақира бошлади.

— Бақирма, Яшка! — деб ўдағайлади Осип ватерпасни ўхталиб. Такачалик юрагинг йўғ-а! Одамларни қўрқитаверасанми? Худди расвойингни чиқараман! Камарларингни еч, шоввозлар, чўнтақларингни ағдар, енгил ва чаққон бўласан. . .

Ҳар ўн қадамда оғзини очиб, тишларини ғижирлатиб, лойқа сув сочган муз коваклари дуч келади, унинг кўмкўк ханжар тишлари хиппа оёқдан тутуди: худди илон қурбақани сўриб ютгандай, дарё ҳам одамларни сўриб ютиб юбормоқчи бўлади. Пойафзал ва кийимларнинг ивиганлиги сакраб ўтишга халақит беради, одамни пастга судрайди; ҳамма бошдан-оёқ шалаббо бўлган, уст-бошларининг шиллиғи чиқиб кетган, бесўнақайлигига қараб бўлмасди; лекин шу аҳволда оғиз очмай, гап қайтармай, аста-секин, зўрғатдан қимирлашарди.

Лекин Осип эл қатори ивиганлигига қарамай, худди муздаги ёриқларни олдиндан санаб чиққан одамдай,

муздан-музга қуён сингари бемалол сакраб ўтарди; ирғиб ўтади-ю, бир секунд қотиб қолади, сўнгра у ёқ-бу ёғига қараб:

— Кўриб ол, мана шундай ўтиш керак, ҳой — деб қийқиради.

Осип дарё билан бекинмачоқ ўйнади: дарё уни тутмоқчи бўлса, у кичкинагина эмасми — сира тутқич бермасди, дарё қанчалик уринмасин, барибир, у усталик қилиб, адаштириб кетар, яширин қўйган қопқонларига чап бериб, илинмай ўтиб оларди. Шундоқ разм солинса: музлар ҳаракатини идора қилаётган, бизнинг оёқларимиз остига катта-катта, қалин муз парчаларини ҳайдаб, суриб келаётган шу Осип эмасмикин, деган хаёлга борилади.

— Асти бўшашма, худойимнинг севган қуллари, қани, ҳа!

— Яша-эй, Осип тоға! — деб завқланарди мордвин. — Мана — одам! Асл одам — шунақа бўлади. .

Қирғоққа яқинлашган сари майда, уваланган муз кўпроқ дуч келганидан одамлар энди тез-тез сувга қулай бошлади. Шаҳарнинг деярли ҳаммаси рўпарамиздан ўтиб кетди, Волгага бориб қуйилишимизга оз қолди, лекин ундаги муз ҳали юришмаган, бизларни у энди остига тортиб кетади.

Мордвин чап ёқдаги кўкимтил хира қоронғилиққа назар ташлаб:

— Чамамда, фарқ бўладиганга ўхшаймиз, — деди астагина овозини чиқариб.

Худди бизларнинг ғамимизни егандай, тўсатдан улкан бир муз палахсаси келиб, қирғоққа тиралиб қолди ва қасир-қусир синиб бир учи устига чиқиб кетди, ниҳоят кўндалангига тўхтаб қолди.

Осип жон-жаҳти билан бақирди:

— Югур! Жонинг борича тармаш!

Олдин ўзи сакради, бироқ тойиб кетиб, музнинг бир четига ўтириб қолди, ва юзларига сув сачраб туришига қарамай, ҳамма одам батамом ўтиб бўлгунча қимирламай ўтирди. Беш киши қирғоққа чиқиб олган, бир-бирини туртар ва биридан бири ўзиб югурарди. Мордвин билан мен Осипга ёрдамлашмоқчи бўлиб тўхтадик.

— Югуринглар, итваччалар, тезроқ! . .

Унинг юзлари кўкариб кетган ва қалтирарди, кўзлари хиралашган, оғзи ғалати бўлиб очилиб қолган эди.

— Туринг тоға. . .

Осип бошини қўйи солди.

— Туролмайман, оёғим синганга ўхшайди...

Биз уни кўтариб турғиздик ва суяб олиб кетдик, у бўлса — қўлларини елкамизга ташлаб олган, тишлари такиллар ва оғзи тинмасди:

— Ғарқ бўласиз, дардисарлар... уҳ, худога шукур-а, ўзи додимизга етди меҳрибон-да... Ҳушёр бўлинглар, уч кишини кўтармайди, авайлаб ўт! Қор босмаган жойлардан юр, музи маҳкам бўлади... мени қўйиб, ўзларинг кетаверсанг бўларди!..

Осип кўзларини қисиб юзимга тикилди:

— Ҳалиги номаи аъмолимиз ёзилган дафтарчанг тоза ивиб, яроғли жойи қолмагандир-а?

Биз ҳалиги қирғоққа тирилган палахса муздан тушар-тушмас унинг сувда ётган қисми аллақандай қайиқни мажағлаб тилка-тилка қилди ва ғарчиллаб бир силкинди-ю, гоҳ ботиб, гоҳ қалқиб сузганича кетди.

— Баракалла-э! Йўлини топиб олди! — деб алланимани маъқуллаб қўйди мордвин.

Ҳаммамиз ивиган, совуқ қотган ҳолда қирғоққа чиқиб олган ва севиғиб-севиғиб слободлик мешчанларга араллашиб кетган эдик; Боев билан солдат аллақачоноқ улар билан сўкишиб кетди, биз Осипни шу ердаги ходалар устига ётқиздик.

— Йигитлар, дафтарчага омин дейверинг: ивиб тамом бўпти...

Лекин бу дафтарчани мен қўйнимда асраб келган эдим; ҳеч кимга сездирмай уни олдим-да, дарёнинг ўртасига улоқтирдим; дафтарча қорайган сувга қурбақа сингари шалоплаб тушди.

Дятловлар тепага қараб югурганча кетишди — ака-ука энди қовоқхонага бориб ароқ ичишади, совуқдан бири бирини муштлайди ва астойдил чопиб бақиривади холос:

— Ҳу-ув!

— Вой э-эй!..

Новча бўй, авлиёнамо пахмоқ соқол, ўғри кўз бир чол қулоғим тагида гап маъқуллайди холос:

— Бекордан-бекорга шунча одамни безовта қилиб, бу ерга тўпладинглар, сиздақа кофирларни уриб ўлдирса — савоб бўлади...

Этигини бошқатдан ечиб кияётган Боевнинг жаҳли чиқиб:

— Биз нучук сизларни безовта қилибмиз? — деди.

Боягисидан баттар овози хириллаган солдат ҳам ара-лашди:

— Бечора христианлар ҳалок бўлмасин деб бирон иш кўрсатдингларми?

— Нима иш кўрсатар эдик?

Осип оёғини узатиб ерда ётибди, у калта пўстинини қўли билан ушлаб кўрди-да, нолий бошлади:

— Ҳах, хона саллот-а, бутунлай ивиб кетибди... ат-танг, нобуд бўлди-я... ҳали бир йил ҳам кийганим йўқ эди...

У биратўла бужмайиб, кичкина бўлиб қолган ва ётган жойида эриб, ерга сингиб кетаётгандай борган сари қути учиб кичкиналашарди.

Бирданига гавдасини кўтариб ўтириб олди, аламли бир оҳ тортдию, ингичка овозини жаранглатиб гапира бошлади:

— Шайтон гапига кириб — ҳадеб ҳаммомга тушамиз, черковга борамиз,— деб безор қилдинглар, аҳмоқлар, ана ҳаммом! Жин чалганлар!.. Ана боринг... Худойим-нинг байрами сиз бормасангиз қизимас эмиш... Сал бўлмаса — ўлигингиз байрам қиларди... бутун уст-бош мохов бўлди, худо кўтарсин сизни...

Ҳаммамиз уст-бошимизни сиқиб, пойафзалларимизни ечиб, бошқатдан кияр эканмиз ўлгудай чарчаб, пишил-лар, инқиллар эдик, одамлар билан сўкишар эдик, лекин Осип борган сари тутоқиб, бақиринини қўймасди:

— Топган важларингни қара-я, баччағарлар! Ҳам-момни қўмсаб қолишибди... полиция келса — ҳаммо-мингни чиқарар ҳали...

Одамлар орасидан биров дарҳол хунук гап қотди:

— Полицияга одам кетди...

— Узинг нима деяпсан?— деб бақирди Осипга Бо-ев.—Сен нега муғомбирлик қиласан?

— Менми?

— Сен.

— Шошма! Бу нима деганинг?

— Хўш, одамларга йўл кўрсатган ким?

— Ким?

— Сен!

— Мен-а?

Осип қаҳ-қаҳ кулиб, тутқаноқ ушлагандай қотиб қол-ди ва хириллаган овозини зўрға чиқариб:

— Мен-а? — деб яна такрорлади.

— Бу тўғри гап,— деди Будирын ҳар бир сўзини дона-дона қилиб.

Мордвин ҳам қайғули овоз билан секингина тасдиқлади:

— Худо урсин, рост, Осип тоға!.. Эсингдан чиқбди..

— Албатта, ҳамма ишни сен бошладинг-да,— деди қатъий қилиб, қовоғи осилган солдат.

— Эсидан чиқади-я! — деб овози борича бақирди Боев.— Нучук эсан чиқаркан? Йўқ, у ўз айбини бошқаларнинг бўйнига ағдармоқчи бўляпти, биламиз уни!

Осип жим бўлди, у кўзларини қисиб, атрофидаги ивиган, қалтираган, ҳали кийиниб бўлмаган шерикларини қараб чиқди.

Сўнгра ғалати овозда пиқирлаб юборди — унинг на кулганини, на йиғлаганини билиб бўлмасди,— кифтини қоқиб, қўлини пахса қилар:

— Ие, рост айтасиз.. дарвоқе,— мен бошловдим-а.. хаёлимни қаранг! — деб валдирар эди.

— Ҳа, ҳа шундай! — деб қўйди солдат мағрурланиб.

Осип юзини бужмайтириб, шовла сингари биқирлаб қайнаётган дарёга қаради ва гуноҳкор одамдай кўзларини қуйи қилиб, гапида давом этди:

— Тўғриси — унутибман, садағанг кетайлар.. вой эхонам қурсин-эй! Қандай қилиб эсон-омон ўтганимизга сира ақлим етмайди.. Ё, тавба-эй!.. Йигитлар, энди ҳалиги.. сизлардан илтимос, байрам ҳурмати учун, мендан хафа бўлманглар.. гуноҳимдан ўтинглар!.. Миям айниб, адашган бўлсам керак.. Рост гап: мен бошладим.. қаригандан кейин эс қолади дейсизми..

— Ҳо! — деди Боев.— Агар мен ҳали чўкиб ўлганимда нима жавоб қилардинг!

Назаримда Осип қилган ишининг кераксиз ва аҳмоқона эканини тушуниб, чиндан пушаймон еяётганга ўхшади — у, худди янги туғилиб, сигир ялаб қўйган бузоқ сингари ҳамма ёғи шалаббо бўлиб ерда ўтирар ва бошини чайқар, қўллари билан қум титар ҳамда ҳеч кимга боқмасдан ҳадеб ғалати оҳангда тавба-ю тазарру қиларди.

Мен унга қараб туриб, ҳалигина шунча одамнинг олдига тушиб, дарёдан олиб ўтган ғамхўр, оқил ва удадур-

ро саркардамиз қаёқда қолди, деб ўйладим. Бояги Осипдан асар қолмаган эди.

Кўнглим бузилиб, эгасиз қолгандай бўлди, мен Осипнинг мунчалик ўзини ерга урганича ўкиниб, ёнига ўтирдим ва астагина:

— Бас, мунча энди...— дедим.

Осип кўз қирида менга бир қаради-да, панжалари билан соқолини тараб, секингина:

— Кўрдингми? Шундай бўлар экан...— деб қўйди.

Осип ўша заҳоти ҳаммага эшитиларли қилиб, баланд овоз билан яна пингиллади:

— Ҳазилакам гапми-а?

...Тоғнинг тепасида, қорамтил осмон бағрида дарахтлар учи кўринади, тоғ каттакон бир махлуқ сингари қирғоқ устига ёнбошлабди. Кўкимтил соясини ёйиб кеч ҳам кирди, бу соялар тоғ терисига канадай ёпишган уйлarning томлари орқасидан кўринар, дарёни ютиб юбормоқчи бўлиб тикилган жарнинг сап-сарик, лойқа, ғордай оғзидан мўраларди; ҳақиқатан ҳам бу жар балои азим сингари тумшуғини чўзиб дарёга човт қилаётганга, сувини симириб қурутмоқчи бўлаётганга ўхшарди.

Дарё қорайди, музларнинг шувиллагани, қасир-қу-сири анча пасайиб, бир меёрда оқа бошлади; баъзан муз палахсаси чўчқа сингари тумшуғи билан қирғоққа санчилиб қолар ва бирпас шу аҳволда қимирламай турарди, сўнгра бир силкиниб ўзини ўнглаб оларди-да, сузиб кетарди, унинг ўрнига секингина иккинчиси келиб тикиларди.

Сув борган сайин кўпайиб, ерларга тошиб чиқар ва балчиқларни ювар, балчиқ эса сувда хира кўк лойқа из солиб қорайиб оқарди. Ҳамма ёқни ғалати овоз босиб кетган; худди каттакон бир ҳайвон тилини яланглатиб, алланимани чалп-чулп, ғарч-ғурч чайнаётганга ўхшарди.

Шаҳарда чалинаётган мунгли қўнғироқ садолари, оралик узоқлашгани учун, бўғиқроқ эшитилар ва қулоққа ёқимлироқ туюлар эди.

Тепадан худди иккита шўх кучук бола сингари ака-ука Дятловлар, қўлларида бутилка, чопганларича тушиб келмоқда; дарё бўйлаб уларнинг йўлини кесиб чиққан элликбоши билан иккита миршабнинг қораси кўринди.

Осип аста-аста тиззасини силаб:

— Вой, худойим-эй!— деб нолиди.

Одамлар миршабларни кўриб, орани кенг очишди ва жим бўлиб кутиб туришди; қотмадан келган, кичкина юзли, малла мўйлабини кериб қўйган қотма эллик боши бизнинг ёнимизга келди ва хирилдоқ овозини жўрттага гўдинглатиб дўқ қилди:

— Ҳа, малъунлар, сизлар ҳали. . .

Осип чалқасига ерга ётиб олди-да, лаби-лабига тегмай чулдираб кетди:

— Мен, жаноби олий, мен қилдим. . . ҳаммасига мен сабаб! Мени кечиринг, улуғ айём ҳурмати гуноҳимдан ўтинг, жаноби олий. . .

— Сен ўзинг кимсан, қари шайтон? — деб қичқирди эллик боши, лекин унинг қичқириви кетма-кет ёғилаётган ширин сўзлар, ялиниб-ёлборишлар ичида кўмилиб кетди.

— Кўшхонамиз шу ёгда ана шу шаҳарда; нариги қирғоқда ҳеч нимамиз йўқ, пулимиз ҳам йўқ, нонимиз ҳам йўқ, индинга — ҳазрати Исо тирилган кун, жаноби олий. . . ҳаммомга тушиши керак, черковга бориб ибодат қилгимиз келади, биз ҳам ахир христианмиз. . . Мен бўлсам: «Юринглар, йигитлар, насиб қилганини кўрармиз, худо шоҳид, ниятимиз холис: ёмон ишга отланганимиз йўқ» деб йўл бошлабман. . . Энди қилмишимга яраша жазойимни тортдим, мана — оёғим чўрт синди. . .

— Ҳо! — деб қўйди жаҳл билан эллик боши.— Бордию, чўкиб кетганларингда — нима бўларди?

Осип чуқур ва ҳорғин нафас олди.

— Нима бўларди, жаноби олий? Ҳеч нима бўлмасди, кечирасиз. . .

Миршабнинг оғзи сўкишдан тўхтамас, ифлос ва уят сўзлар билан ҳамманинг онасини роса ҳақорат қиларди, одамлар эса, гўёки бу малъун ҳамма учун зарур ва фойдали ваъзу насиҳат қилаётгандай, чурқ этмай, астойдил қулоқ соларди.

Миршаб бизнинг номларимизни ёзиб олиб, жўнаб қолди; биз аччиқ ароқни ичиб, қизишиб олдик, жонларимиз кирди ва уйга бориш ҳаракатига тушдик; Осип миршабнинг кетидан масхараомиз бир кулиб қаради-ю, ирғиб, ўрнидан осонгина туриб олди ва жон-жаҳди билан чўқинди.

— Ана, иш деган мундай бўлибди, худога минг қағла шукур! . .

Боев ҳайрон бўлиб, анқайиб қолди.

— Демак, ундай бўлса, оёғинг соғ экан-да? Демак, синмабди-да?

— Синса севиначармидинг?

— Вой, найрангбоз-эй! Тулки экансан, бадбахт...

Осип ивиган шапкасини бостириб кийди-да:

— Қани, кетдик, шоввозлар,— деб буюрди.

... Мен унинг қаватида, ҳаммадан кейин борар эдим; у ёлғиз ўзидан бошқа ҳеч ким билмаган бир сирни айтаётгандай қилиб секин-секин, мулойим гапирарди:

— Минг қилганингдаям, минг овора бўлганингдаям, барибир, ҳийла ишлатмасанг, алдамасанг — яшамоқни асти иложи йўқ, чунки турмуш шунақа, мунақа турмушни худо кўтарсин... Сен тоққа чиқай десанг — шайтон оёғингдан ушлаб гўрга судрайди...

Қоп-қоронғи; қоронғиликда йилт-йилт қизил, сариқ чироқлар ёқилгани кўринади ва:

«Бу ёққа келинглар!» деб чақиргандай бўлади...

Биз қўнғироқ садолари келаётган тепага чиқиб бораётибмиз, оёқларимиз остига оқиб тушаётган ирмоқлар чулдирашиб, Осипнинг ёқимли овозига жўр бўлишади.

— Полицияни — шу, роса бопладим-да! Иш деганни мана шундоғ қойил қилиш керак — биронтаси фаҳмига бормасин; ҳалигина ҳар қайсиси ўз бошига талтайиб, одамларни мен қутқардим деб гумон қилаётган эди, ҳо... Майли, ҳар ким нимани ўйласа — ўйлайверсин, ўшалар ишбилармон, устомон бўла қолсин...

Мен Осипнинг гапини тинглайману, маъносига яхши тушунмайман.

Бир ҳисобда унчалик тушунгим ҳам келмасди, чунки кўнглим шод, таъбим равшан эди; чинини айтсам — Осип менга ёқадими, йўқми — билмайман, лекин у билан ҳар жойга боришга тайёрман, агар керак бўлса — ана шу дарёдан, ана шу оёқ турмас, кўчган музлардан яна бир карра ўтишдан ҳам қайтмайман.

Қўнғироқлар гулдурар, жангир-жангир ашула қиларди мен:

«Яна неча бор баҳорни кўрарканман!» деб шод ва хуррам хаёл сурардим!..

Осип эркин нафас олиб:

— Одамзод ғалати нарса — юрагида қаноти бор, — тушида парвоз қилади... — деди.

Қаноти бор? Бу ажойиб гап!..

... Мен аста-секин қадам ташлаб, кўксим баравар келадиган буғдойзор орасидаги юмшоққина бўз йўлдан бо-раётибман; йўл шу қадар торки, бошоқлар қора мойга буланибди, бири-бирига ўралашиб қолибди ва синиб-янчилиб арава изларида ётибди.

Сичқонлар шитирлатади, оғир бошоқ бир чайқалиб қақраган ерга қулайди; осмонда узун қанот ва қалдирғочлар визиллаб учиб юрибди, демак — шу яқин орада сув бор, иморат бор. Кўзим олтиндай буғдойлар денгизида саросима аланглайди: кеманинг мачтаси сингари осмон баравар қўнғироқ минорасини, йироқдан қорамтил елканга ўхшаб кўринадиган дарахтларни излайди-ю, бироқ — зарвароқ даштдан ўзга ҳеч нима кўринмайди; дашт ҳам осмон сингари жимжит, енгил-елпи тўлқинланиб, ғарби-жануб томонга қиялаб кетган, лекин биронта қорайган нарса кўзга чалинмайди.

Даштда киши ўзини, лаганнинг ўртасига қўнган пашшадай ҳис қилади, гала-гала юлдузларни маҳлиё қилган қуёш қўйнида, осмон бағрида ернинг яшаганини сезади.

Ана офтоб — лоладай қизариб, каттакон бўлиб, кўм-кўк баланд осмоннинг бир чеккасидаги оппоқ булутлар довоғига ботяпти; бошоқлар ҳам қизғиш шафақ нурига чўмилади, чучмомалар ҳам тўқроқ тусга киради; одамзод ана шу кун ботишдаги сукунат маҳалида ер нималар куйлаганини жуда аниқ эшитаверади.

Қизғиш нурлар тарам-тарам бўлиб, елпиғич сингари осмонга ёйилибди, бири келиб, худди Мусонинг ҳассасидай кўксимга тегиб, юрагимдаги соф ҳисларимни уйғотди ва қизғин ҳаёт сари отлантирди: кун ботар чоғида яшнаган ерни маҳкам қучгим, унга атаб оҳангдор, улугвор сўзлар айтким, ҳеч ким билмаган дostonлар куйлагим келади.

Осмонда лак-лак юлдуз чочилган, ер ҳам бир юлдуз; сон-саноқсиз одам боласи ер юзига тарқалган, мен ҳам шулар орасида битта жонман, тамомий йўлларни мардонавор босиб ўтишим. жамийй ғам-ғуссаларни кўришим, турмушнинг ҳамма халовату роҳатини билишим ва шу одамлар қатори бол тотишим, заҳар ичишим керак.

... Кўнглим овқат тусайди, бироқ халтамда эрталабдан бери бир тишлам нарса топилмайди, бу нарса хаё-

лимни чалғитади, ўйлагани қўймайди. Ерларимиз мунчаллик бой, ҳосилдор бўлса, одамзод қанча-қанча куч сарф қилиб ишласа-ю мен кабилар оч юрса... одамга бир оз алам қилар экан.

Йўл тўсатдан ўннга бурилди-да, девор сингари тўсиб турган экинзорнинг ораси очилиб, адирдаги жар кўринди; жар тегида кўм-кўк сой илон изи бўлиб оқмоқда, устида янги осма кўприк, сояга сувга тушиб турибди — кўприк сап-сарик, худди шолғомдан қилинганга ўхшайди. Кўприкнинг нариги ёғидаги қия кетган ён бағирда еттита оқ уй кўринади, тепа остида чорбоғ, баланд-баланд, тераклар қишлоқ устига узун ва майин сояларини ёйибди, кумуш ранг — кўкиш дарахтлар орасида тушовланган от кўринди, думини силкитиб, ўтлаб юрибди, аччиқ тутун, қорамой, ивитган наша уруғининг ҳиди келади, товуқларнинг қақиллагани, чақалоқнинг йиғиси эшитилади — мана ҳозир ухлайди у... Агар мана шу садолар бўлмаганда, жар атрофидаги тамомий манзарани — уста бир одам томонидан хушранг бўёқлар бериб чизилган сурат, деб ўйлаш мумкин эди, бироқ бўёқлари офтобда ўнгиб кетибди.

Ярим доира шаклида тизилишган уйларнинг ўртасида қудуқ, унинг қаватида ингичка ва баланд, қизғиш ранг ибодатхона — узоқдан худди бир кўзлик қоровулга ўхшайди. Қудуқнинг узун ҳавозаси ғириллаб ерга салом қилади; оплоқ кийинган бир аёл — енгсиз қўлларини баланд кўтариб, астойдил чўзилиб сув тортмоқда ва бу чўзилишда ҳавоза уни ҳадемай осмонга учуриб юборса ҳам ажаб эмас.

Қудуқ ёнида, мижиғланган духобадай бўлиб, қоп-қора балчиқ йилтираб кўринади; уч ва беш ёшлар чамасидаги иккита азамат бола, иккиси ҳам иштонсиз, белигача яланғоч бўлиб олиб, сап-сарик оёқлари билан индамай лой тепишяпти, қизғин офтоб шуъласини лойга қормоқчи бўлаётганга ўхшайди. Буларнинг ғайратига ҳавасим келди, мен бу жинқарча шоввозларни астойдил қизиқиб томоша қилдим; таажжуб нарса — офтоб балчиққа қорилса ҳам, офтоблигини қилади, ерга қанчалик чуқур сингса, шунчалик яхши, ерга ҳам яхши, одамларга ҳам!

Тепадан қаралса — ҳамма ёқ кафтдай кўринади. Қишлоқда ҳаммаси бўлиб, етти ўй холос — демак, бу ерда бирон иш топиб бўлибсан, лекин бир кеча софдил ки-

шилар билан гурунглашилса — кўнгил яйрайди. Кўприкка қараб юрдим; кўнглим тўла жўшқин ва қувноқ ниятлар: мен одамларга ажойиб-ғаройиб ҳикоялар айтиб бермоқчиман, — ахир бу ҳам инсонга нондай зарур эмасми?

Худди бир палахса ерга жон киргандай бўлиб, кўприк тагидан биров кўтарилиб йўлимни кесиб чиқди; бу ўзи — анчадан бери ювинмаган, таранмаган, соқоли олинмаган, кенггина кўк чалвор, олди очиқ, кири чиққан бўз яхтак кийган забардаст бир киши эди.

— Хайрли кеч!

— Сизга ҳам хайрли бўлсин. Қаёққа йўл тутдингиз?

— Бу қайси дарё?

— Буми? Сағайдоқ-ку...

Дум-думалоқ бошидаги ярим-ёрти оқарган сочи роса жингалак бўлиб тўзиган, мўйлаби калта қўйилган. Кичкина кўзлари одамга ўткир ва шубҳали тикилиб, худди эғнимдаги йиртиқ ва ямоқларни санаб чиқаётганга ўхшайди. У чуқур нафас олди-да, чўнтагини кавлаб, лойдан ясалган қамиш найлик трубкасини чиқарди ва бир кўзини қисиб, сархона ковагига астойдил мўралаб қаради.

— Гугурт борми? — деб сўради.

— Бор.

— Тамаки-чи?

— Оз-моз топилади.

У булутлар орасига беркина бошлаган қуёшга қараб, ўйланиб турди-да:

— Менга тамакидан узатинг. Гугурт ўзимда ҳам бор, — деди.

Иккимиз тамаки чекишдик. У кўприк панжарасига тирсакларини қўйиб, орқаси билан хомага суяниб олди ва шу алфозда анчагача ҳавода буралишган кўк тутунни искаб тураверди. Сўнгра бурнини чимириб туфлади.

— Москва тамакисими?

— Роменск тамакиси, Риморенка.

— Ҳа, — деди у ва ўша заҳотиёқ бурнининг чимирилгани тарқалиб кетди. — Асл тамаки экан!

Соҳиби хонадан олдин юриш одобдан эмас; мен бу одамнинг саволлари тамом бўлишини кутиб, ёнида анчагача турдим, менинг ким ва қаердан эканимни, қаёққа ва нега кетаётганимни роса эзмаланиб суриштирарди, — бунга менинг жаҳлим чиқар: тезроқ қишлоққа бориб, нималигини билгим келарди.

— Иш дейсизми?— деди мижғовланиб.— Бе, иш йўқ. Шу топда иш нима қилсин?

Юзини ўгириб, дарёга туплади.

Дарёнинг нари ёғида кеккайган она ғоз соллона-соллона зўрға боряпти, сан-сариқ тук босган жўжалари унга эргашиб олишибди; икки қизалоқ буларни ҳайдаб бормоқда, бири қизил рўмол ўраган. қўлида чивиқ,— ғоздан салгина баланд, иккинчиси худди ғозга ўхшаган оппоқ, дум-думалоқ, маймоқ оёқ, кеккайган бир қиз.

— Юфим!— деб чиқирган овоз қулоқни тешиб юбора ёзди, лекин чақирганнинг ўзи кўринмади; ҳаллиги сдам бунга қойил қолгандай бошини чайқади:

— Ана овоз!

Сўнгра у териси ёрилиб кетган қоп-қора оёқ панжаларини қимирлатиб, анчагача синган тирноқларига тикилиб қолди, ниҳоят:

— Айтгандай, саводдан қалайсиз? — деб сўради.

— Нима эди?

Агар соводингиз бўлса, ўлик тепасида китоб ўқиб берсангиз қалай бўларкин?

Афтидан, бу фикр ўзига ёқди шекилли, бужмайган башараси тиржайиб кетди.

— Бу иш эмасми? — деди у, қуралай кўзларини юмиб.— Сизга ўн тийинча ақча берардик, ўлик эғнидаги яхтак ҳам сизники бўларди.

— Овқат ҳам беришар,— деб юбордим.

— Бўлмаса-чи!

— Ўлик қаерда!

— Уйда ётибди,— борасизми?

Қийқириқ келган томонга юрдик.

— Юфи-му-у, худоё сени...

Икковимиз юмшоққина йўлдан майин соялар ичида борамиз, дарахтзор орқасидан дарёдаги болаларнинг чувиллашгани, сувнинг шопиллагани эшитилди, аллаким тахта йўняпти — ҳадеб қиртиллаган овоз келади. Ёнимдаги одам шошмасдан гапирарди:

— Битта отин момомиз бор эди, бирам бало кампир эди-да! Шол бўлиб оёқдан қолди, шаҳарга элиб ташладик... Тилдан қолса саз бўларди-я! Ўзи жуда зарур одам эди-ю, бироқ оғзи қурғур ёмон эди, акиллайвериб безор қиларди...

Каттагина бақадай келадиган қоп-қора кучук бола уч оёқлаб пилдираганча оёғимиз тагига келди-да, қип-қизил

тумшукчаси билан ҳавони искаб, думини кўтарди ва дўқ қилиб ириллади.

— Ет!

Бирданига аллақайси ёндан лип этиб оёқ яланг ёшгина хотин чиқиб келди-ю, жаҳолатидан қарсак уриб, бақирди:

— Юфим, сени мен чақиряпман ахир, мен. . .

— Биласан-ку, қулоғим оғир. . .

— Ўзинг қаерда юрибсан?

Ҳамроҳим жавоб ўрнига унга уч бармоғини кўрсатди-да, хотин турган уйнинг ёнидаги қўрага мени бошлаб кирди, хотин бўлса ношоён гапларни айтиб, қарғаб, турган жойида қолаверди.

Кичкина уйчанинг даҳлизиди икки кампир ўтиришарди, — бири дум-думалоқ, худди тепилаверилгандан ёрилиб, тўзган чарм коптокка ўхшар, иккинчиси — бели букчайган, қорача юз, бадқовоқ, қуруқ устихондан иборат эди; уларнинг олдида — жунни туллаган, кўзи шилпиқ, қўйдай келадиган каттакон бир кўппак тилини латта сингари осилтириб ётарди.

Юфим, менга қандай йўлиққанини, қўлимдан нима келишини уларга батафсил сўзлаб берди. икки жуфт кўз унга тикилганча қараб турди; қорачадан келган қил бўйин кампирнинг боши ўхтин-ўхтин қалқиб кетарди, иккинчи кампир масалани тушунди-да:

— Ўтиринг, сизга бирон кечлик овқат обкелайин, — деди.

Қандай яхши ҳовлини тугмача гул ва отқулоқ босиб кетган, қоқ ўртасида ғилдираксиз арава турибди, қоп-қора косовдай ўқларининг учи чиқиб ётибди. Пода қайтди: бора-бора қишлоқнинг ҳамма ёғини ёқимли овозлар босиб кетди; ҳовлининг бурчак-бурчакларида бўзарган соялар ўрмалаша бошлади ва ўтлар устига ёйилиб қоронғилаштирди.

Юфим астойдил инонган кишилардай:

— Ҳаммамиз ўламиз, дўстим, — деди ва трубкани тиқ-тиқ деворга урди, лекин бояги оёқ яланг, қизил юз хотин дарвоза олдида туриб олиб пастак овоз билан:

— Сен юрасанми, йўқми? — деб сўрайди.

— Олдин бу ишни бир ёғлик қилай, ахир, иннайке-йин. . .

Бир бўлак нон билан кўзачада сут келтириб, олдимга

қўйишди — кўппак дарҳол ўрнидан туриб сўлаги оққан абгор тумшугини тиззамга қўйди-да:

«Ширин эканми?» деб савол бергандай, шира босган кўзларини юзимга тикди.

Ҳовлида юрган букчайган кампирнинг хириллоқ овози — қуриган ўтларни шамол шитирлатганига ўхшаб эшитилади:

— Шунча ялиниб-ёлборганим, мушкулимни осон қил, деб худога сиғинганим бекор кетди, қайтага ғамимга ғам қўшилди, бир дардим — икки бўлди. . .

Бахти қора кампирнинг ингичка қора бўйни чўзилади, илон бош калласи ҳадеб чайқалади, қулоғимга кираётган кўҳна ва ожиз сўзлари — битта-битта томиб, оёғим остига тушаётганга ўхшайди.

— Анавилар истаса ишлайди, истамаса — йўқ, баъзан одамлар ҳечам қўлини ишга урмайди, бизникилар бўлса — ўлганига қарамай ишлагани-ишлаган, кошки роҳатини кўрса. . .

Кичкина кампирнинг шивирлагани эшитилди:

— Роҳатини у дунёда кўради. . . Биби Марям ҳаммани ўзи ярлақайди. . .

Орани бирпас оғир жимлик босди.

Бу шундай салмоғдор жимлик эдики, назаримда, унинг кетидан бир улкан ҳодиса юз берадиганга ўхшарди, шу топда, қандайдир, муҳим фикрлар туғилаётганига кўнглим қаттиқ инонган ва мен аломат сўзлар эшитишга ҳозирланган эдим.

Букчайган кампир белини кўтармоқчи бўлиб уринди ва:

— Мен сенга айтсам, — деди, — чолимнинг кўп нодўст ўртоқлари ичида битта жонажон дўсти бор эди, оти Андрий эди, вақтики келиб, эрим бояқишни одамлар турткилайвериб, қийнайвериб, кўз очгани қўйишмади, ғажиб ташлайдиган бўлишди, ота-бобомиз туғилиб ўсган ўз юртимиз Донда сира-сира яшамоқнинг иложи қолмади; ана ўшанда Андрий бизникига келиб: «Мунчалик бўшашганинг яхши эмас, Яков, олам кенг, қаерга борсанг — бир кунинг ўтади. Борди-ю бу ердаги одамлар сени чиқиштирмаса — улардан хафа бўлма, бунга нодонлик ва жаҳолат сабаб, сен эркин яшайвер: улар — ўз ҳолича, сен — ўз ҳолингча, асти парво қилма! Секин-аста тирикчилигингни қилавер. Лекин ҳеч кимга ҳаққингни юборма, ана ўшанда ҳаммани енгиб оласан» деган эди.

— Менинг Василим ҳам кўпинча: улар — ўз ҳолича, биз — ўз ҳолимизча, дерди-я...

— Бўлмаса-чи... Яхши гап сира ўлмайди, қаерда айтилган бўлсаям, қалдирғоч сингари оламни кезиб юраверади...

Юфим бошини қимирлатиб, унинг гапига қўшилди:

— Тўғри айтасиз, бу жудаям ҳаққоний гап! Яхши сўз Исодан чиққан, чакки сўз — поплардан деб рост айтилган...

Кампир бирданига бошни кўтариб, хириллаб деди:

— Поплардан эмас, сендан чиққан... Вой, Юфим-эй, сочинг оқарса ҳам, ўйламай, гапираверар экансан...

Бирданига Юфимнинг хотини аралашиб кетди; у қўлларини элак сингари тебратиб, қийқириб, сўзларни кетма-кет элаб ташлайверди:

— Ё худоё тавба-эй! Бу ўзи қанақа одам-а? На гапиргани қўяди, на эшитгани! Худди ойга қараб акиллаган кучукка ўхшайди.

— Бас-э! — деб чўзди Юфим. — Ана, энди, бошланди уҳ...

Фарба кўкимтил тутунга ҳамда қонли алангага ўхшаган булутлар борган сари шишиб кўпаймоқда ва одамнинг назарида, ҳадемай тамомий қирларни лоп этиб аланга оладигандай туюлади. Майингина оқшом шабадаси адирларни эркалагади, бошоқлар ерга эгилиб салом қилишади, қизғиш ранг тўлқинлар буғдойзор устида нари бориб бери келади. Шарқ томон аллақачоноқ қорайди, зим-зиё димиққан тун ўша ёқдан босиб кела бошлади.

Бош ёғимдаги деразадан илиққина мурда ҳиди келди, — итнинг бурни ва оқарган мўйлаби қалтирай бошлади, қайғули кўзлари пирпираб, ойнага тикилди. Юфим осмонга қараб турди-да, ўзига тасалли бериб:

— Ёмғур ёғмайди, дараги йўқ... — деб қўйди.

— Сизларда ҳафтияк топиладими? .. — деб сўрадим.

— Нима?

— Китоб, ҳафтияк.

Ҳаммаси жим.

Фарб туни, ер юзидаги тамомий нарсани чанг босгандай хиралаштириб, тобора шитоб билан келмоқда. Қани энди, хушбўй пичан орасига кириб олсанг-да, кун чиққунча ухласанг.

— Балким, Панкада бордир,— деди хижолат бўлгандай қилиб Юфим.— Унда суратлиги ҳам топилади. . .

Улар шивир-шивир қилишиб, ҳовлидан чиқиб кетишди, думалоқ кампир уҳ тортиб:

— Агар хоҳласангиз — бориб уни кўриб келинг,— деди.

Кампирнинг кичкина, жажжигина боши қуллик изҳор қилиб, эгилганча қолди. У қўлларини қовуштириб шивирлайди.

— Ё биби Марям. . . — деб ёлборади.

Уликнинг турқи жуда жиддий ва басовлат. Унинг оппоқ қуюқ қошлари чимирилиб, каттакон бурни устига босиб тушибди, мўйлаби бурнини ўраб олибди, чуқур кўзлари чала юмуқ, оғзи ҳам бир оз очилиб қолибди, -- авзойидан, бу одам алланимларни астойдил ўйлаётганга ўхшайди, ҳозир у аламзада ўйларга чўмган ва шу топда бирданига бақариб юборадиганга, аллақандай бошқача, сўнгги сўзини айтадиганга ўхшайди.

Мурданинг бош томонида ингичка шам ёнарди; унинг кўкимтил шуъласи бир нимадан чўчигандай қалт-қалт қилар ва зўрға-зўрға ёруғ сочарди, лекин марҳумнинг кўз остларига ва юзларидаги чуқур ажинлар орасига тушган жонсиз сояларни ёритолмасди. Яхтагининг кўкимтил доғи устида дўнгга ўхшаб қўллари ётибди; панжалари эгри-бугри, ҳатто ўлим ҳам уларни тўғрилай олмабди. Деразадан кирган ҳаво эшик томонга интилади — шувоқ, ялпиз, райҳон, исиріқ ва чириган нарсанинг ҳидини аңқитади.

Кампир борган сайин қизишиб, шивирламоқда, овози ҳам аниқроқ эшитилмоқда; у энди хўрсиниб-хўрсиниб шивирлай бошлади; деразадан, қоп-қоронғи тўрт бурчак осмонда хўмрайиб мўралашган юлдузлар кўринади ва мана шу тобутдай торгина уйчага мовий шуъла тушар-тушмас эриб кетган шамнинг ёруғи бекинмоқчи бўлгандай, липиллаб қолади-да, мурданинг оппоқ сочлари балик тангасига ўхшаб ялтираб кетади, юзлари бира тўла хўмрайиб қолади.

Кампирнинг шивирлаши кўксимга қадалади, юрагим уюшади, қаттиқ ачишади, хотиримга қадимги, маънодор сўзлар келади-ю, бироқ қайғум босилмайди:

«Мен учун йиғлама, онажон, кўз ёшларингни кўрсам — тобутдин туриб кетгайман. . .»

Лекин бу ётган — сира турмайди.

... Қотма кампир қайтиб келиб, қишлоқда ҳафтияк топилмаганини айтди: Бошқа китоб обкелдим, шу бўлмасмикин? — деб сўради.

Бошқа китоб дегани славянча черков тилининг грамматикаси бўлиб чиқди, унинг аввалги варақлари йиртилган ва: «дўст», «дўстлик», «дўстлар» сўзи билан бошланган эди.

Мен, грамматика марҳумга тўғри келмаслигини айтганимда кичкина кампир:

— Энди нима қиламиз?— деган ғамгин саволни берди. Унинг болача юзлари хафагарчиликдан титрай бошлади, қовоғи шишган кўзлари яна бир карра ёшга тўлди.

У хўрсиниб йиғлар ва:

— Эсиз одам, дунёга келиб шунча умр кўрибди-ю, одам қатори элтиб кўмиш учун ўлимлигини ҳам ғамлай олмабди.

Мен унга, эрининг ўлиги тепасида ўзим билган ҳамма дуоларни ўқишимни айтдим ва унинг уйдан чиқиб туришини илтимос қилдим: мен бундай вазифани кўп ўтаганимни, лекин тирик одам қулоқ соладиган бўлса — баъзи дуолар хаёлимдан кўтарилиб, адашиб кетишимни билдирдим.

Кампир ё менинг гапимни тушунмади, ё важимга инонмади шекилли, эшик олдида анчасина ивирсиб юрди: ҳадеб пишиллар, кичкинагина буришган юзини енги билан артарди.

Ниҳоят, чиқиб кетди.

Адирлар денгизга туташган, қирлар ўлкасининг зимзиё осмонида юлдузлар чарақлайди; уй кўм-кўк туманга тўлди, дим уйда жимжит тун қоронғиси изғийди, шамнинг чўчима шуъласи липиллаб нур сочади, лекин мурда чала юмуқ кўзлари билан кўкраги устида, оппоқ шип ва деворларда ўралашган сояларнинг рақсини томоша қилиб ётибди.

Мен кўз қиримда қўрқа-писа унга қараб-қараб қўяман, мурданинг нималигини билиб бўладими ахир?— ва пастак овоз билан холисанлилло тиловат қилмоқдаман:

«Худоё, тамомий осий бандаларни ярлақатайсан ва шулар ичра, энг гуноҳкор, ҳайвондан ҳам абгор бандангни ўзинг кечиргайсан...»

Тилим бу сўзларни такрорлайди-ю, аммо:

«Гуноҳкор бўлмақ осон, ҳаққоний бўлмағлик қийин...» деган фикр миямдан кетмайди.

«... Била туриб гуноҳга ботган бўлсам, ёки беихтиёр гуноҳ ишлар қилган бўлсам кечиргайсан, ўзингга аён гуноҳларимни, менга ноаён гуноҳларимни кечиргайсан, ёшлик ғуруридин, нодонлик касридин, жаҳолатдин ва гумроҳликдин содир бўлган гуноҳларимни...»

«Бу дуолар сенга тўғри келмайди, биродар...»

Бепоен зим-зиё осмонда юлдузлар йилтирайди,— шу топда, мана шу соатда мендан бошқа яна ким уларни кўраётган экан?

Йироқларда момақалди роқ гулдурайди, тамомий борлиқ юлдузларнинг милтиллаганига қўшилиб ларзага келгандай бўлади.

Тирноқлари билан ерни тапиллатиб ит кириб келди, у ҳадеб ташқарига чиқади, уйга киради, оёқларимни искайди-ю, оҳиста нола қилади-да, яна чиқиб кетади. Чамамда, у ҳам, бошқа итлар сингари овози борича вовиллаб эгаси билан хайрлашмоқчи бўлди-ю, бироқ қариганлиги учун бунга мадори етмайди. Ит ташқарига чиқиб кетаётганда назаримда, соялар ҳам таъзия билдириб унга эргашгандай, эшик томонга силжигандай, салқин шабадаси юзимни елпигандай бўлади. Шам алангаси титраб-қалтирайди, шамдонни ташлаб, юлдузлар қошига учиб кетмоқчи бўлаётганга ўхшайди, лекин юлдузлар орасида ҳам ўзи сингари кичкина ва ожизлар кўп. Мен бунинг ғойиб бўлишини истамайман. шунинг учун ҳам ундан кўзимни узолмайман, шу қадар зеҳн солиб астойдил тикиламанки, ҳатто кўзларим ачишади; нафасим тикилади, ваҳима босиб юрагим ўйнайди, мен мурданинг ёнгинасида қимир этмай турибман ва негадир зўр бериб жимликка қулоқ соламан холос...

Уйқу енга бошлади, унга қарши курашиш жуда қийин, мен қийнала-қийнала улуг Макариннинг, Златоуст ва Дамаскиннинг гўзал муножатларини зўрға эслаганимда, бошим арининг уясидай ғувиллаб, олтинчи ҳадиснинг «абдий уйқуга кетганлар учун» ўқиладиган дуолар миямни чалғитади:

«Юмшоқ ёстиқдан кечгин. Исони десанг тошга ёстонгайсан. Қиш уйқусида ҳаловат бўлмағай, бунга ҳам шукур қилиб дегилки: «ажабо, бошқалар уйқидин буткул маҳрумдирлар».

Ухлаб қолмаслик учун мен хиргойи қилиб, хониш бошладим:

«Худоё, гуноҳи азим остида букчайган жисмимга ўзинг дармон бағишлагайсан».

Эшик орқасида шивирлаган, ширасиз овоз сал-пал эшитилади:

— Эй меҳрибон биби Марям, менинг жонимни ҳам олгин энди...

Мен, кампирнинг жони бўз каптардай бўзарган ва ундан ҳам ҳуркович бўлса керак, деб гумон қиламан. Бу жон худонинг даргоҳига учиб борганда, биби Марям оппоққина нозик ва саховатли қўлларини унга чўзади, ўшанда бечора жон бир силкиниб, калта қанотларини ёзади-ю, лекин ўз суюнчидан ўзи чўчиб, шу заҳотиёқ, таслим бўлади.

Ушанда биби Марям ўғли Исога:

«Мана, кўрдингми, болам, ердаги умматларинг шу қадар юрагини олдириб қўйганларки, ҳатто севинчини ҳам ичларига сиғдира олмайди бечоралар! Эй, фарзанд, бу қандоғ гап?» деб сўрайди.

Лекин Исо нима жавоб қиларкан?

Билмадим. Мен унинг ўрнида бўлсам — индамай қизариб тураверардим.

Жимжит сукунат мудраган дала ёқдан менга жавоб келгандай бўлди,— аллакимнинг ашуласи эшитилди. Сув сепгандай чуқур жимлик ичида йироқдан келаётган бу овоз ғира-шира эшитилар ва ўз хонишимнинг ғайри табиий акси садосига ўхшарди. Мен индамай қулоқ солиб турдим — овоз борган сари аниқроқ эшитилиб, яқинлашаверди; гурс-гурс оёғини босиб, аллаким келяпти.

— Йў-ўқ... ва асло мумкин эмас...

«Нега итлар вовилламайди?» деб ўйладим кўзимни ишқалаб.

Назаримда, мурданинг қошлари чимирилиб, лаблари бесўнақай кулимсирагандай бўлди.

Ҳовлида йўгон ҳириллоқ овоз ғўнғиллайди:

— Нима, нима? Ҳе, кампир... Мен ўлишини билувдим, бўлар иш бўпти... овозингни ўчир! Мунақангги одамлар ҳамиша сўнгги дамигача ётмайди, бир ётади-ю, қайтиб турмайди... Ким экан? Йўловчими... ҳа, майли!

Девдай каттакон бир нарса эшикка сиғмасдан пишиллаб, энтикиб зўр-базўр уйга кирди, боши бориб шип-

га теккудай бўлди; бу бесўнақай одам қўлини кенг ёйиб, шамга қараб чўқинди, сўнгра гандираклаб бориб пешонасини мурданинг оёғига уриб олаёзди.

— Хўш, Василь?— деб секингина сўради-ю, пиқирлаб йиғлагандай бўлди.

Ароқ ҳиди бурқсаб кетди. Эшик олдида турган кампир унга илтижо қиларди:

— Отахон, китобни бу йигитга берсангиз бўларди...

— Нучук? Мен ўзим ўқийман...

Сўлақмондай қўлини кифтимга қўйиб, жун босган баркашдай юзини энгаштириб, юзимга тикилди.

— Ҳали ёш экансан-у! Рухонийларданмисан?

Унинг боши ниҳоятда катта, узун сочлари эса — латта сингари шокилда-шокилда осилиб тушган, ҳаттоки, мана шу ғира-шира шам нурида ҳам олтиндай товланиб турарди. У ҳадеб гандираклайди, мени ҳам тебратиб, гоҳ пинжига тортади, гоҳ нари итаради. Сассиқ ароқ ҳидидан димоғим битиб кетди.

— Отахон, сиз ахир...— деб кампир йиғлоқи овоз билан яна ялина бошлаган эди, унинг жаҳли чиқиб, гапини бўлиб ташлайди:

— Мен сенга неча марта айтганман-ку, ахир, дьякони отахон дейиш мумкин эмас! Бор, кириб ухлагин, энди-гиси менинг вазифам, сен бу ерда турма!.. Сен-чи, яна битта шам ёққин, кўзим ҳеч нимани кўролма-япти...

У курсига ўтирди ва, китобни тиззасига уриб, менадан сўради:

— Май ичасанми?

— Бу ерда май йўқ.

— Ҳе, нега бўлмасин? — деди у қовоғини солиб.— Мана, чўнтагимда бир бутилка бор!

— Бу ерда ичилса яхши бўлмас.

— Бу гапинг тўғри!— деди у ўйлаб туриб.— Ташқарига чиқиб ичиш керак,— бу гапинг маъқул,— деб так-рорлади.

— Сиз ўтириб ўқийсизми?

— Менми? Мен ўқимайман... сен ўқий қол... менинг мазам йўқ... рост гап! «Толем забун, душманларим зўр, алар мени кун бўйи қистайвериб безор қилдилар» дейилган, шунинг учун қитдай ичиб олдим...

У китобни менинг пинжимга тикди-да, бошини қуйи қилиб ғамгин чайқата бошлади.

— Одамлар кетма-кет ўлишяпти, лекин барибир, ер юзи тор... Яхшилик кўрмай, дунёдан ўтиб кетишяпти...

Мен китобни кўриб:

— Бу ҳафтияк эмас-ку,— дедим.

— Бекор айтибсан!

— Мана, қаранг.

У китобнинг муқовасини очди ва шам тутиб қизил ҳарфларни ўқиди:

— Алар-ки...

Ҳайрон бўлиб қолди.

— Алар-ки? Бу қандоғ бўлди? Ҳа-ҳа, чатоқ бўлипти... Бунинг катталиги ҳам бошқароқ — ҳафтияк деган — кичкина, қалин бўлади, буни қара... Ҳаммаси, шўшканимнинг касофати...

Хатосини англаб ҳушига келди шекилли, дарҳол ўрnidан турди-ю, соқолини ушлаганича мурданинг тепасига бориб энгашди.

— Кечирасан, Василь... нима қиламиз энди?

Қаддини ростлади, осилиб тушган узун сочларини қўли билан орқага қайтариб ташлади, сўнгра чўнтагидан бутилкани олди-ю, оғзига солиб, симира бошлади ва шу аҳволда анчагача пишиллаб роса сўрди.

— Ичасанми?

— Уйқим келиб зўрға турибман ичсам — қулайман.

— Қуласанг — қуларсан...

— Ким ўқийди?

— Ўқиш нима керак? Ўзинг тушунмаган сўзларни чулдираганинг бу ерда кимга керак?

Курсига ўтирди, энгашиб бошини ушлаганча жим бўлиб қолди.

Июль тунининг ранги ўчиб, қоронғиси бурчак-бурчакларга яшириниш тараддудига тушди, деразадан шабнам ҳиди, субҳидам шабадаси кела бошлади. Ички шамнинг баттар ранги ўчиб, милтиллаган ёруғ — қўрққан боланинг икки кўзидай жовдираб қолди.

Дьякон валдирашга тушди:

— Эй, Василь, сенки бор эдинг, менинг ҳам борар жойим тайин эди, ана энди — қайга бораман? Сўнги одамим дунёдан ўтди... Худоё, ҳақиқатинг қани?

Мен дераза ёнида бошимни ҳавога тутиб ўтирар, мудраб тамаки чекар ва унинг оғир ҳасратларини тинглар эдим.

— Бечора хотинимни тамом қилишди, улар мени ҳам қўймайди, тўнғиз карамни ғажигандай қилиб, мени ҳам тамомлашади энди... — рост гап, Василь...

Дьякон яна бутилкани олиб, майни симирди, соқолини артди ва мурдага энгашиб пешонасидан ўпди.

— Алвидо, дўстим... — деб хайрлашди.

Сўнгра у менга бурилиб, бирданига дадил бўлиб олди-да, ўткир ва бардам гапира бошлади:

— Ўзи жуда оддий, эл қатори бечораҳол бир одам эди, захчалар орасида бир захча сингари юрарди, аммо захча эмас — оппоқ асл кабутар эди, лекин буни ҳеч ким билмасди, ёлғиз мен билардим, холос!.. Мана энди, шундай одам «дунёнинг оғир ташвишларидин» йироқлашади-ю, мен бўлсам — ҳали ҳам тирикман, бироқ жоним «душманлар таънаю маломатидан безор бўлиб» ажални кутмоқда...

— Қайғунғиз зўрми дейман?

У бир оздан сўнг жавоб берди:

— Ҳаммада қайғу зўр, бошдан ошиб ётибди... Меники ҳам шундай! Сен ҳам бу насибадан қуруқ қолмайсан.

Дьякон ўз оёғига ўзи қоқилиб, устимга қулади.

— Ашула айтгим келяпти, бироқ — мумкин эмас: одамлар уйғониб қолади, сўкавериб безор қилади. Нима бўлса — бўлар, айтмасам туролмаёпман, ке майлига!

Қулоғим тагида ғингиллаб ашула қилди:

Мен кимга айтай ҳасратларимни?
Бошимга тушган кулфатларимни?
Ким қўл-лим-дан...

Тиканак соқоли юзимни тирнайверганидан мен ўгирилиб олдим.

— Еқмадими? Сатқан ашула кет, ухлайвер бўлма-сам...

— Соқолингиз тирнаб ғашимга тегяпти-ку...

— Йўқса, сени деб соқолимни олдириб ташлайми, ойнмтилла?

У, ерга ўтириб олди ва бирпас пишиллаб ўйлаб турди-да, менга қатъий буюрди:

— Қани, ўқи, мен ётиб ухлайман. Китобни кўтариб жўнаб қолмагин тағин, бу китоб черковники-я! Қиммат туради. Сендақа дайдиларни мен яхши биламан, кўпингни кўрганман! Бормаган жойларинг йўқ, мунча дайдий-

сизлар-а? Бошларинг оққан томонга кетаверасизлар! Майли, сен ҳам боргин. Дьякон вафот этди дегин, биронта раҳми келадиган одамшавандага айтсанг — бўлади. Диомид Кубасов деган дьякон,— мендирман,— қайтмас сафарга кетдим...

У уйқуга кетди. Мен таваккалига китобни очдим-да, дуч келган жойидан ўқий бошладим:

«Унимсиз ерларда ҳосил ундирган, саҳоватли қўллари билан ҳаммани тўйдирган, тамомий жонворларга ризқ берган...»

«Ҳаммани тўйдирган» бечора мана энди хушбуй гиёҳларга ўралиб қаршимда ётибди; мен мудроқ босган кўзларимни тикиб, унинг қорамтил, сирли юзига қарайман ва бу одамнинг бошидан нималар ўтганини ўйлайман: дон чочай, экин экай, йўқни бор қилай деган ташвишга тушиб бир парча ерининг теварагида сон минг марта айланганлари кўз олдимга келади. Ўшанда кўз ўнгимда аломат бир образ пайдо бўлади: мингта қўли бор тоғдай одам тап-тақир қақраган даштни гир айланиб кезади ва борган сари доирани кенгайтириб, кўпроқ ерни айланиб чиқишга интилади, бирпасда шип-шийдам гиёҳсиз даштга жон кириб, босган жойлари кўм-кўк экинзорга айланади, қишлоқлар, шаҳарлар пайдо бўлади, лекин у сира тўхтамайди, тобора юриб нариги томонларга ўтади ва юрган йўлига ҳаёт уруғини, барака уруғини, одамгарчилик уруғини тинмай сепади... Кўнглим ўсади, ширин ҳаёллар чўмиб, ер юзидаги жаминий инсонлар тўғрисида ўйлайман: одамзодда зўр истеъдод, номаълум бир куч бор ва шу куч туфайли — ўлимни енгиш, борлиқ нарсага ҳаёт бағишлаш вазифаси абадий, узил-кесил инсонлар зиммасига тушган, инсон ўлим йўлини босиб ўтади ва мангуликка эришади, ўлим сояси одамларни қуршаб босади-ю, лекин ютиб юбора олмайди.

Юрагимда хилма-хил хаёллар мавж уриб қайнайди, қанот қоқади, қанотларининг шабадаси гоҳ севинтиради, гоҳ кўнглимни совутади, қани бирон одам учраса-ю, мен ундан сўрасам, қўрқмасдан, яширмасдан, тўғриси, содагина жавоб бера оладиган одам бўлса...

Менинг олдимда — бири ўлган, бири ухлаган икки одам ётибди, даҳлизда учинчиси шитирлайди, буниси,— ошини ошаган, ёшини яшаган кампир. Ҳа — зарари йўқ! Оламда одам кўп, бугун бўлмаса — эртага, кўнглим саволига жавоб берадиган кишини мен албатта топаман...

Мен хаёлан уйдан даштга чиқаман ва ўша ердан туриб бепоен оламнинг чеккасида қолиб кетган бу қишлоққа назар ташлайман: бир-бирининг пинжигга тикнлган кулбаларни кўраман, ҳамма деразалари сўқирнинг кўзидай қоп-қоронғи, аммо биттасида ғира-шира ёруғ кўринади, бу — инсон асир этган ўтнинг ўз ўлиги тепасида лип-лип ёнган шуъласи. . .

Бу сўнган юрак, — тириклигида ўйлаган ҳамма гапларини айта олганмикан, дунёга келиб, лоақал, энг кичкина муддаоларига эришганмикан? Мен, эл қатори кичкина бир одам ўлганини билиб турибман, бироқ унинг тамомий ишини бир бошдан ўйлаб чиқсам, мислсиз ларажада каттакон, жуда-жуда улкан ишлар қилганини англайман. . . Уша дашт йўлидаги арава изида пишмай синиб ётган бошоқлар, кўм-кўк осмон бағрида, олтиндай зарвароқ буғдойзор устида учиб юрган қалдирғочлар, поёнсиз дашт куррасининг тепасида, ҳавода муаллақ қотиб қолган чўл қарчиғайи эсимга келади. . .

Қанотлар визиллагани эшитилади — шабнамдан ялтираган кўкатлар устида қуш сояси лип этиб бир кўринди-ю, ҳовли бўйлаб ўтиб кетди.

Хўрозлар кетма-кет қичқирашади — ҳаммаси бўлиб бешта холос, ғозлар уйғонди, сигир маъради, аллақаердаги четан дарвоза ғирчиллаб очилди.

Мен, ҳали даштга чиққандан кейин қоқ-қуруқ ва илиққина уватда, ерга бағримни бериб ухлашни ўйлайман: дьякон бўлса — чалқасига тушиб олиб, менинг оёғим остида ухлаб ётибди. Малла ранг сочлари боши атрофида оловдай товланади, қип-қизил шалғам сингари бақалоқ юзлари қовоғи осилганидан бўртиб кетибди, оғзи очиқ, мўйлаби қимирлайди. Қўллари жуда узун, ҳар бир кафти куракдай келади.

Шундай бақувват, каттакон одам хотинни қандай қучоқлар экан, деган савол беихтиёр мияга келди, — хотин бечоранинг юзи соқол орасида бутунлай кўмилиб кетса керак ва қитиғи келиб бошини орқага ташлаб кулса ҳам ажаб эмас. Бу одамнинг боласи нечта бўлса экан?

Шундай бир одамнинг кўксида дарди, ғами борлигини ўйласанг бирам алам қиладики, ахир бу тоғдай кўксига хурсандлик ярашмасмиди, дейсан!

Эшикдан кампирнинг бир парча юзи мўралади, деразадан қуёшнинг бириччи шуъласи боқди.

«Ипакдай майин буралиб оқаётган мусаффо дарё устида кўм-кўк туман ўралашади, тамомий дарахт ва кўкатлар қимирламай қотгану қолган, улар ажойиб субҳидам пайтини шу қадар сабрсизлик билан кутмоқдаларки, мундоғ разм солган киши — шу топда ҳаммаси бирданига силкинади-ю, куйлай бошлайди ва ўз ҳаётларининг барча сиру асрорини кўнглига тушунарли қилиб сўзлаб беради, деб гумон қилади-да, беихтиёр қулоқ солади.

Кампир дьяконнинг азамат гавдасига тикилиб:

— Ўзи топилмайдиган одам,— деб нолигансимон шивирлади.

Сўнгра у, менга номаълум бир китобдан ҳикоя ўқиётгандай қилиб, дьякон хотинининг воқиасини оҳиста-оҳиста ва оддий тил билан сўзлаб берди.

— Хотини бир киши билан ўйнаётганини одамлар кўриб қолиб, иккисининг тепасига эрини бошлаб келишган. Шундан кейин хотини ҳаммага кулги бўлиб қолди, қолаперса, Демидни ҳам, унинг гуноҳидан ўтгани учун калака қилавериб, кўз очирмай кўйиншди. Хотин шўрлик шармисорликка чидолмай, ҳужрага кириб ўзини осиб қўйди, шу-шу бўлди-ю, бу одам ичкиликка ружу қилди... Икки йилдан бери шу аҳвол, ҳадемай вазифасидан ҳам ҳайдалади. Меники унчалик ичмасдан, ҳамиша бунга: «Ҳой, Демид, одамлар гапига қулоқ солма, улар — ўз ҳолича, сен — ўз ҳолингча, секин-аста тирикчилигингни қилавер...» деб насиҳат қиларди.

Кичкина-кичкина хира кўзларидан қатра-қатра ёш оқади ва йиғлайвериб шишиб кетган юзларидаги ажинлар орасига сингади. Кичкинтойгина боши — сўлган кузги япроқ сингари қалтирайди, қариликдан, мусибатдан бужмайган бир парча юзларига — инсон боласи чидаб қаролмайди! Мен кўнглим қутисини титкилаб сўз ахтараман, бу ожизага нима десам тасалли бўлади-ю, қайси сўз кўнглини кўтаради? Биронта сўз топилмади, менга алам қилди, дилим сиё бўлди.

Илгари аллақерда бир кўзим тушган ғалати сўзлар эсимга келди:

«Худолар хизматида турганлар нола қилмасинлар, кулиб юрсинлар, чунки нола — инсонларни ҳам, худоларни ҳам, қайғуга солади».

— Менинг кетишим керак эди,— дедим уялинқираб.

— А?

Бу нидо шу қадар тез оғиздан чиқиб кетдики, шўрлик кампирни чўчитиб юбордимми, деган хаёлга ҳам бордим; бечора шошқалоқлаб юбкасининг чўнтагини ҳам тополмас, бўзарган лаблари ҳадеб, ўзидан-ўзи пичирлар эди.

— Менга пул керак эмас, она, нонингиз бўлса — нон бера қолинг. . . — дедим

— Пул керакмас — дейсизми? — деб сўради у гапимга ишонмагандай бўлиб.

— Пулни нима қиламан?

Кампир бир оз ўйланиб қолди-да:

— Ҳай, ихтиёр ўзингизда. Ўзингиз биласиз. . . Нима дейман энди — барака топинг, раҳмат!

. . . Рўпарамда, кўм-кўк осмон қўйнидан қуёш менга табассум билан боқади, товус думи сингари ранг-баранг шуъласини мағрурона тараб, ер узра ёяди.

Мен унга кўз қисиб, жилмайиб қўяман: бир оз таниш-лигим бор — икки соат ўтар-ўтмас, ҳали бу табассуми ўтдай куйдиришини ҳам биламан. Лекин ҳозирча иккимиз жуда иноқмиз; мен бугдойзор ичи билан кетарканман, ҳаёт султони — офтобга атаб қўшиқ айта бошладим:

Сиру асроринг билмоқ маҳол,
Ўзинг менга айтиб берақол,
Кел, вужудима жобажо бўл,
Дилим ичра ўзинг шамчиरोқ бўл,
Ўзинг бирла самога мени элт,
Борлиқ мавжудотдин баландроқ эг!

. . .Энди секин-аста тирикчилигимизни қиламиз: улар — ўз ҳолича, биз ҳам — ўз ҳолимизча! . .

1913

«ОЛА БУЖИЛАР»

Ёзнинг дим кечаларидан бирида, шаҳар четидаги пасткам бир кўчада мен жуда ғалаги воқнага дуч келдим: бир хотин, пастроқ ерга тўпланиб қолган катта кўлоб сув ичига тушиб, болаларга ўхшаб, ифлос сувни тепиб сачратарди, пингиллаб ашула айтиб, Фомка номини ёмкая деган сўзга қофия қиларди.

Кундуз шаҳар устида кучли момақалдиरोқ туриб, шаррос қўйган ёмғир, ифлос чанги чиқиб ётган тор кўчанинг бўтқасини чиқариб юборган бўлиб, ҳалиги чуқур

кўлоб хотиннинг тиззасидан келарди. Товушига қараганда қўшиқ айтаётган хотин маст эди. Агар у ўйинидан чарчаб, йиқилиб қолса, оғзига лойқа сув кириб, ўлиши ҳам мумкин эди.

Мен этигимнинг қўнжларини юқорироқ кўтариб, сувга тушдим, ўйинчи хотинни қўлидан ушлаб, қуруқ жойга судрадим. Дастлаб у мендан қўрққан бўлса керак, орқамдан тинчгина келаверди, бироқ кейин, бутун гавдасининг кучли ҳаракати билан ўнг қўлини қутқариб олди-да, кўкрагимга бир уриб:

— Қоровул! — деб қичқирди.

— Шундан кейин мени судраб, яна сувга тушиб кетди-да бўлдираб сўкина берди:

— Шайтон! Бормайман, сенсиз куним ўтади... Менсиз яшайвер... қоровул!

Қоронғилик ичидан қоровул келиб чиқди, биздан беш қадам нарироқда тўхтаб, ғазаб билан:

— Ким жанжал қиляпти? — деди.

Мен унга, бу хотинни лойқа сувга ботиб ўлиши эҳтимоли борлигини, уни чиқармоқчи эканимни айтдим. Қоровул маст хогинга тикилиб қаради, қаттиқ йўталиб:

— Машка, чиқ! — деб буюрди.

— Чиқмайман.

— Сенга айтяпман, чиқ!

— Барибир чиқмайман.

Қоровул жаҳлидан тушиб:

— Дўппослайман, ярамас, — деди-да очик кўнгиллик ва дилкашлик билан менга гапира бошлади:— Бу, шу ерлик лосчи хотин Фролиха, Машка, папиросингиз борми?

Чекишдик. Хотин кўлоб сув ичида дадил қадам гашлаб, бақирар эди:

— Начальниклар эмиш! Мен ўзимга-ўзим начальникман... Истасам чўмиламан ҳам...

— Ҳа, чўмилишни кўрсатиб қўяман сенга, — деб огоҳлантирди, уни серсоқол, бақувват қоровул. — Ҳар кеча деярли аҳвол шу, жанжал кўтаради. Уйда бўлса чўлоқ ўғли бор...

— Олисда турадимиз?..

Қоровул менга жавоб бермай:

— Улдириш керак уни, — деди.

— Уни уйига олиб бориб қўйиш керак эди, — дедим.

Қоровул мийиғида кулиб, папирос ўти билан юзим-

ни ёритди ва ёпишқоқ ерни оғир этиклари билан дўпиллатиб нари кетар экан:

— Олиб бориб қўй! Лекин аввал афтига бир назар сол,— деди.

Хотин лойқа сув ичида ўтириб, уни қўллари билан шалоплатар, аллақандай ғалати товуш чиқариб пинғиллаб:

— Денгиз ка-би. . .— деб ашула айтар эди.

У хотиннинг яқиндаги қуюқ, ифлос сув бетида аллақандай катта юлдуз акс этар эди. Кўлоб сув чайқалгандан кейин юлдуз йўқолиб қолди. Мен яна кўлоб сувга тушиб, қўшиқчи аёлни икки қўлтиғидан кўтардим-да, тиззаларим билан туртиб, девор ёнига олиб чиқдим; у оёқларини ерга тирар, қўлларини силкитар ва мен билан олишиб:

— Қани, ур, ур! Майли ур. . . Эй, ҳайвон. . . Эҳ маль-ун. . . Қани, ур!— дерди.

Уни деворга суяб қўйиб, қаерда туришини сўрадим. У мастликдан эсанкираган бошини кўтариб, қоп-қора доғ каби кўзларини менга тикди, шунда мен, унинг қаншари чириб тушиб кетганини, фақат бурнининг учи тугмага ўхшаб диккайиб турганини кўрдим, устки лаби ямоқ бўлиб битганидан майда тишларини беркита олмасди, унинг кичкина шишинган юзи жирканч табассум қилар эди.

— Майли, юр бўлмаса,— деди у.

Деворга суяна-суяна жўнадик. Ҳўл юбканинг этаги менинг оёғимга урилар эди.

У, сал ҳушига келгандек:

— Юр, жоним, мен сени қабул қиламан. . . мен сени овутаман,— деб валдиради.

У мени икки қаватли катта бинонинг ҳовлисига бошлаб келди. Аравалар, бочкалар, яшиқлар, сочилиб ёгган палёнлар орасидан эҳтиёт билан кўрга ўхшаб ўтиб иморат пойдевори ёнидаги қандайдир бир тешик олдига келиб тўхтагандан кейин:

— Кир! — деб менга таклиф қилди.

Ёпишқоқ деворни ушлаб, хотиннинг белидан қучоқлаб олиб, унинг силлиқ гавдасини аранг тутганим ҳолда, тойғоқ зинадан пастга тушдим. Қўлим билан пайпаслаб эшикка қоқилган наMAT ва тутқични топиб, эшикни очдим-да, нарироқ киришга журъат этмай, қоронғи ўра ёнида туриб қолдим.

Қоронғиликда ожиз бир товуш:

— Ойи, сенми? — деб сўради.

— Ме-ен. . .

Қандайдир чиринди ва ачимсуқ ҳид димоққа урилиб, бошни гангитди. Гугурт чақилди, шуъла боланинг қонсиз юзини бир секундгина ёритди-да, ўчиб қолди.

Хотин менга томон бурилган ҳолда:

— Сенинг ёнингга ким келарди? Ме-ен,— деди-да, менга ўзини ташлади.

Яна гугурт чақилди, чироқнинг шишаси жиринглади, ингичка ва ғалати қўл, кичкина ту누ка лампани ёқди.

— Менинг овунчоққинам,— деб хотин гандираклаб, бурчакка ағанади. Полнинг гиштидан бир оз баландроқ бу ерга кенг ўрин солиниб қўйилган эди.

Бола лампага қараб турарди, ўти кўтарилиб, тутуни чиқиб кетадиган бўлса, унинг пилигини пасайтириб қўяди. Унинг юзи жиддий, қирра бурун, лаблари қиз болаларникидай дўрдоқ, кичик, чиройли юзи қоронғи зах ўрада туришга муносиб эмасди. Чироқни тўғрилаганидан кейин у менга жовдираган кўзларини тикиб:

— Маст эканми? — деб сўради.

Онаси ўрнига кўндаланг ётиб олган, хўрсинар ва хириллар эди.

— Уни ечинтириш керак эди,— дедим. Бола ерга қараб:

— Майли, ечинтир,— деди.

Мен хотиннинг ҳўл юбкасини еча бошлаганимда, у секин ва жиддий равишда:

— Чироқни ўчирайми?— деди.

— Нима учун?

У индамади. Тўлғазилган бир қоп ун сингари ётган онаси билан овора бўлганимда болага назар ташладим: у, дераза ёнида қора босма ҳарфлар билан:

Эҳтиёт бўлинг!

Н. Р. ва унинг шериклари компанияси деган сўзлар ёзилган қалин тахталардан қилинган яшик устида ўтирар эди.

Чорсироқ деразанинг токчаси боланинг елкаси билан баравар эди. Деворда эса торгина ёғоч токчалар бўлиб, уларнинг устига папирос ва гугурт қутилари тахлаб қўйилган. Бола ўтирган яшик ёнида устига қалин сариқ қоғоз ёзилган яна бир яшик қўйилган эди, афтидан, бу стол хизматини бажарса керак. Бола ғалати ва нимжон

қўлларини бўйин орқасига қўйиб юқорига, дерзанинг қоронғи ойналарига қарар эди.

Хотинни ечинтириб, унинг ҳўл кийимларини печканинг устига ташладим, бурчакка қўйилган сопол обдас-тада қўлимни ювиб, дастрўмолга арта туриб, болага:

— Хўш, хайр бўлмасам!— дедим.

У менга қараб, бир оз сучук тил билан:

— Энди лампани ўчирсам бўладими?— деди.

— Ихтиёр ўзингизда.

— Сен кетасанми, у билан ётиб қолмайсанми?

У қўли билан онасига ишора қилди.

Мен эсимга келмай, ажабланган ҳолда:

— Нимага? — деб сўрадим.

У жуда ҳам содда қилиб:

— Ўзинг биласан-ку,— деди ва керишиб яна такрор-лади:

— Ҳамма ётиб қолади-ку.

Мен хижолатда қолиб, атрофга қарадим. Унг томонимда ўпирилган печканинг оғзи, печка олдидаги токчада ифлос идиш-товоқ, бурчакда яшиқнинг орқасида, мўмланган арғамчи бўлақлари, юлинган лос уюми, палён.тар, тарашалар ва обкаш ётар эди.

Оёғим остида сариғ гавда чўзилиб ётар ва хириллар эди.

— Сен билан гаплашиб ўтирсам бўладими?— деб боладан сўрадим.

У ер остидан менга қараб:

— У энди тонг отгунча уйғонмайди,— деб жавоб берди.

— Менга унинг кераги йўқ,— дедим.

Мен унинг эшиги ёнига чўққайиб ўтирдим, ҳазил-мутойиба тарзда унга, онаси билан қандай учрашиб қолганимни сўзлаб бердим.

— Лойқа сув ичига ўтириб олибди, қўлларини эш-как қилиб олиб, сувни чайқайди ва қўшиқ айтади. . .

У заиф табассум билан, кичкинагина кўкрагини қашлаб, бош чайқаб қўйди.

— Маст-да, у ҳушёр чоғида ҳам ҳазил қилишни яхши кўради. Худди, болаларга ўхшайди. . .

Энди мен унинг кўзларига қарадим — улар атрофи сертук, киприклари узун ва қовоқларини чиройли қайрилган туклар босган эди! Кўз тағи кўкимтир, қонсиз терисининг оқишлигини яна ортдириб кўрсатади; қаншари

устидаги ажинли, баланд сарғимтир пешонаси, сарғимтир жингалак сочларини эски шапкаси қоплаб турарди. Серэътибор ва хотиржам кўз қарашларини тасвирлашдан қалам ожиз — бу ғалати ва ғайри инсоний кўз қарашларига мен аранг тоб бера олдим.

— Оёғингга нима қилган?

У, қуруқ, куйган ёғочга ўхшаш оёғини латта-путта ичидан чиқариб, қўли билан кўтарди ва яшик чеккасига қўйди.

— Мана, оёқларим шундай. Ҳар иккаласи туғилганимдан бери шунақа, юрмайди, жонсиз, шунчаки. . .

— Қутичаларда нима бор?

— Ҳайвонотхона.

У таёққа ўхшаган оёқларини қўли билан кўтарди ва яшикнинг тагидаги латта-путталар ичига тиқиб қўйди ва ёқимтойгина жилмайиб:

— Хоҳлайсанми, кўрсатайми?— деди.— Қани, бўлмаса дурустроқ ўтир. Сен бунақаларни ҳеч қачон кўрган эмассан.

Бениҳоят узун ва ингичка қўллари билан чаққон ҳаракат қилиб гавдасини чала кўтарди ва токчадаги қутиларни олиб кетма-кет менга бера бошлади.

— Лекин очма! Бўлмаса қочиб кетишади! Қулоғингга қўйиб эшитиб кўрчи! Нима экан?

— Нимадир қимирляпти. . .

— Аҳа! Унинг ичида ўргумчак бор, муттаҳам! Уни Дўмбирачи деб атайдилар. Жуда муғамбир! . .

Унинг ажойиб кўзлари ёқимли йилтираб кетди, нурсиз юзида табассум ўйнар эди. Қўлларини тез қимирлатиб токчадан қутиларни олар, ўз қулоғига қўйиб, шўх-шўх гапирар эди:

— Бунинг ичида-чи, суварак бор, унинг оти Анисим, махтанчоқ, худди солдатга ўхшайди. Буниси — пашша, амалдор, нусхаси топилмайдиган ярамас! Эртадан кечгача визиллайди, бутун кишиларни койийди, ҳатто онамининг сочларидан судраб ҳам юради. Пашшани айтаётганим йўқ, тўра хотинини айтаётиман, у шу ҳовлида деразалари кўчага қараган уйда туради, бу пашша ўшанига ўхшайди. Буниси бўлса, қора суварак, жуда катта, бу — хўжайинимиз, ўзи ёмон эмас, фақат пияниста ва беномус. Маст бўлиб олади-да, ҳовли ичида яланғоч ҳолда санқиб юради, ҳурпайган қора итга ўхшайди. Бунисида қўнғиз — Никодим тоға, мен буни ҳовлидан ушлаб олдим, у,

черков учун пул тўпловчи фрибгарлардан бирига ўхшайди; ойим уни Дешевий деб атайди; бу ҳам ойимнинг ўйнаши. Унинг ўйнашлари пашшадай жуда кўп, бурнининг тушиб кетгани бежиз эмас.

— У сени урмайдими?

— У-ми, бе қаёқда! У менсиз яшай олмайди. У жуда меҳрибон, фақат пияниста, ҳа, бизнинг кўчамизда ҳамма ҳам пияниста. У чиройли ва хушвақт... жуда ҳам пияниста, баттол! Мен унга: «Бас, тентак, ароқ ичишни барҳам бер, бой бўласан» дейман. У оғзини очиб кулади. Хотин-да! Шунинг учун ҳам аҳмоқ! Бироқ, ўзи жуда яхши, ухлаб турсинчи, кўрасан...

Бола шу қадар мафтун этарли, жозибадор табассум қилар эдики, унга кишининг раҳми келиб, чидолмай ҳўнграб йиғлагинг, бутун шаҳарга эшиттириб бақиргинг келар эди. Унинг чиройли боши, ингичка бўйнида қандайдир бир ажойиб гул сингари у ёқ-бу ёққа силкинар, кўзлари бўлса, мени ғоят бир зўр куч билан ўзига торғиб, тобора жонланиб, ярқирай эди.

Унинг гўдакларча, лекин жуда ҳам даҳшатли гапларини эшитиб мен қай бир минутларда қаерда ўтирганимни ҳам унутиб қўярдим ва тўсатдан яна ўзимга келиб, ташқари томондан лой сачраб ифлосланган, қамоқхонаникига ўхшаган кичик деразани, печканинг қурим босган оғзини, бурчакдаги лос уюмини, эшик ёнида бўлса латта-путта устида — хотиннинг, онанинг мойга ўхшаган сариқ баданини кўрар эдим.

— Ҳайвонотхонам яхшими?— деб сўради бола ғурур билан.

— Жуда яхши.

— Капалакларим йўқ,— капалакларим ва парвоналарим йўқ!

— Отинг нима?

— Лёнька.

— Менга адаш экансан-да!

— Шунақами? Сен қандай одамсан?

— Шундай. Ҳеч қанақа.

— Ол-а, ёлғон гапирасан-да! Ҳар қанақа одам, қандай бўлмасин, бир қанақа бўлади-ку. Сен софдилсан,

— Эҳтимол.

— Билиб турибман. Қўрқоқ ҳам сан!

— Нимага қўрқоқ?

— Биладан!

У илжайиб кулди ва ҳатто менга кўз ҳам қисиб қўйди.

— Нима учун қўрқоқман, ахир?

— Мана мен билан ўтирибсан, демак кечаси кетишга қўрқасан-да!

— Энди тонг отиб қолди-ку.

— Ҳа, энди кетарсан.

— Яна сенинг олдинга келаман.

У ишонмади, сеvimли кўзларини киприклари билан қоплади-да, бир оз жим тургандан кейин:

— Нимага?— деб сўради.

— Сен билан суҳбатлашиб ўтиришга; сен жуда қизиқ бола экансан. Келсам бўладими?

— Келавер! Бизникига кўп одам келади...

У оғир нафас олиб:

— Алдайсан-да.— деди.

— Худо урсин, келаман!

— Бўлмаса кел. Сен менинг олдимга кел, ойим олди-га эмас, у юришини қилсин! Кел сен, мен билан дўстлашиб ол, хўпми?

— Хўп!

— Шундай бўлсин, катта бўлсанг ҳам зарарсиз. Қанча ёшга бординг?

— Йигирма бирга.

— Мен ўн икки ёшда. Уртоқларим йўқ, фақат сув ташувчининг қизи Катька менинг олдимга келгани учун ойиси жуда қаттиқ уради... Сен ўғрими?

— Йўқ, нимага ўғри бўламан?

— Афтинг жуда даҳшатли, қирра бурнинг ўғриларникига ўхшайди. Бизникига иккита ўғри келиб юради, биттаси — Сашка — аҳмоқ ва ёмон, аммо иккинчиси — Ваничка итга ўхшаш ёқимли. Сенда қутичалар йўқми?

— Олиб келаман.

— Олиб кел! Келишингни ойимга айтмайман...

— Нимага?

— Шундай. Эркаклар қайта келадиган бўлса, у жуда хурсанд бўлади. Эркакларни шундай ҳам яхши кўрадики, касофат, қўяверасан! Ойим жуда ҳам ажойиб хотин. Ўн беш ёшга кирганида йўлини топиб, мени туғиб қўйибди-да, қандай бўлганини ўзи ҳам билмабди! Сен қачон келасан?

— Эртага кечқурун.

— Кечқурун у маст бўлиб қолади. Сен ўғрилиқ қилмайдиган бўлсанг, бошқа нима иш қиласан?

- Квас сотаман.
- Оҳ-ҳо! Бир шиша олиб келасанми?
- Албатта, олиб келаман. Бўлмаса, мен жўнадим.
- Боравер. Келарсан-а?
- Албатта.

У менга ҳар иккала узун қўлини чўзди, мен ҳам бу ингичка совуқ суякларни икки қўлим билан қисиб сил-китдим-да, унга қарамасданоқ худди мастга ўхшаб ҳов-лига чиқдим.

Тонг ёришиб қолган эди. Ярим хароба ҳолга келиб қолган нам тортган иморатлар устида Зухра юлдузи жимир-лаб турар эди. Уй девори тагидаги ертўла деразаларининг тўрт бурчак кўзлари маст одам кўзига ўхшаш хира ва ифлос ойналари менга қарардилар. Дарвоза яқинидаги аравада, катта яланг оёқларини кенг кериб, қизил юзли бир эркак ухлайди, унинг қуюқ, қаттиқ соқоли осмонга қараб диккайган, унинг орасида оппоқ тишлари ярқи-райди, эркак кўзларини юмгани ҳолда аччиқ киноя би-лан кулаётганга ўхшайди. Афтидан, қайноқ сув сепилиб елкасининг туки тўкилган бир ит ёнига келиб, оёғимни ҳидлади ва юрагимни ўзига нокерак бир ачиниш билан тўлғазиб, очлигидан секингина фингшиди.

Кўчалардаги лойқа сувлар тун бўйи тиниб қолгани-дан, уларнинг сатҳида эрталабки осмон юзи кўк ва пуш-ти рангда акс этар, бу шуълалар ифлос сувларга аянч, ортиқча, кўнгил тортмас гўзаллик берарди.

Эртаси кун мен ўз кўчамда турувчи болалардан қўн-ғиз, капалак ушлаб беришни сўрадим, дорихонадан чи-ройли қутичалар сотиб олдим ва икки шиша квас, пря-ник, конфет ва ширин булкалар олиб, Лёньканинг олди-га жўнадим.

Лёнька, ёқимли кўзларини катта очиб, мен олиб кел-ган совғаларни қаттиқ ажабланиб қабул қилди, кундузи бу кўзлар яна ҳам ажойиб эди.

— Вой-бў,— деди у, болаларникига ўхшамаган йўғон паст товуш билан,— сен қанча нарса олиб келибсан! Е сен жуда боймисан. Қандай ахир бу, бой киши экансан-ку, ёмон кийимлар кийгансан, яна ўғри эмасман дейсан? Қутичалар қандай чиройли! Вой-бў, ҳатто киши қўл те-гизишга ийманади, менинг қўлларим ювилган эмас. Бу-нинг ичида нима бор? Оҳ, қўнғизча! Мисдан ясалганга

ўхшайд-я, ҳатто яшил, оббо қурғур-эй... Яна чиқиб кетиб, учиб кетсалар-а? Бе, чиқарармидим...

У тўсатдан хурсандчилик билан бақирди:

— Ойи! Туш, қўлимни юв, қара-чи, сен дайди, у нималар олиб келибди! Бу — ўша-ку, кеча-кечаси сени миршабга ўхшаб судраб келган, буларнинг ҳаммасини шу киши олиб келди! Бунинг ҳам исми Лёнька...

— Унга раҳмат дейиш керак, — деган секинроқ ғалати овоз орқадан эшитилди. Бола тез-тез бошини қимирлатиб:

— Раҳмат, раҳмат! — деди.

Ертўла ичини қандайдир қуоқ чанг босган, чанг орасида печканинг устида хотиннинг тўзиган сочини, бадбуруш юзини, пирпираган тишларини, беихтиёр жилмайиб турганини кўрдим.

— Салом!

— Салом, — деб такрорлади хотин. Унинг минғиллаган товуши тетик, хурсанддек эшитилди. У менга кўзини сузиб, истеҳзо билан қарагандек эди. Лёнька мени эсидан чиқариб қўйиб, пряникни чайнар, қутичаларни эҳтиёт билан очиб ғўнғиллар экан, киприклари юзига кўланка ташлаб юмилар, кўз остидаги кўкишликни кучайтиргандек бўлар эди. Деразанинг ифлос ойналарида қуёш нури чол юзидай нурсиз кўринар, боланинг сарғимтил сочларига ғира-шира ёруғлик тушарди. Лёньканинг кўйлак ёқаси очилиб турарди, мен унинг ингичка суяклари, устидаги юраги тепиб, сал билиниб турган эмчаги терисини қимирлатишини кўриб турардим.

Унинг онаси печка устидан тушди, кўзагадаги сув билан сочиқни ҳўллади-да, Лёньканинг ёнига келиб, унинг сўл қўлини ушлади. Бола:

— Қочиб кетди, тўхта, қочиб кетди! — деб бақира бошлади ва тагидаги бадбўй латталарни у ёқ-бу ёққа тўзғитиб, ҳаракатсиз кўм-кўк оёқларини очиб юборди ва бутун танаси билан яшиқда айлана бошлади. Хотин латталарни кўтариб, ахтаргани ҳолда кулди, кейин у ҳам бақариб юборди:

— Ушла уни!

Кўнғизни ушлаб олиб кафтига солди, ўткир зангор кўзлари билан текшириб кўрди-да, аллақачондан бери таниш кишидек менга мурожаат қилиб:

— Мунақалар кўп, — деб қўйди.

— Эзиб қўйма, — деб боласи уни қатъий огоҳлантир-

ди,— у бир марта маст ҳолида, ҳайвонотхонамнинг устига ўтириб, бир қанчасини эзиб қўйган эди!

— Сен, овунчоғим, ўшани эсингдан чиқариб юборсанг-чи! — деди онаси.

— Мен у бечораларни кўма бериб, кўма бериб...

— Кейин мен ўзим ҳам сенга кўпини ушлаб бердимку.

— Ушлаб бердинг! Сен эзиб қўйганлар ўргатилган эди-да, дайди тентак! Уларнинг қайси бирлари ўлса ҳам печканинг тагига ўрмалаб бориб кўмиб қўяман. У ер менинг қабристоним... Биласанми, менинг битта ўргумчагим бор эди, унинг исми Минька, худди ойимнинг ўйнашларидан бирига ўхшарди, ану илгаригиси бор эдику, қамоқхонадагиси — йўғон хушвақт одам...

— Оҳ, сен, менинг овунчоғим,— деди хотин, қора, кичик қўлларини қисқа бармоқлари билан боласининг жингалак сочларини силаб туриб, кейин тирсаги билан мени туртиб, кўзлари жилваланиб сўради:— ўғлим яхши-я? Кўзлари-чи?

— Сен битта кўзимни ол, лекин оёқ бер,— деди Лёнька жилмайиб, қўнғизга қараркан:— Қанақа-я... темирдек! Йўғон. Ойи, у сен арғамчидан нарвон қилиб берган монахга ўхшайди — хотирингдами?

— Бўлмаса-чи?

У кулиб, менга ҳикоя қила бошлади:

— Биласанми, бир маҳал бизникига шундай катта бир монах келиб қолди-да: «Ҳой сен, лосчи хотин, менга арғамчидан нарвон қилиб бериш қўлингдан келадими?» деб сўради. Мен бўлсам, бу хил нарвон тўғрисида умримда эшитмаган эдим. «Йўқ, менинг қўлимдан келмайди?» дедим. «Бўлмаса мен сенга ўргатай» деди. Жуббасини очиб юборди, унинг бутун қорни ингичка арғамчи билан чулғанган эди — жуда узун ва жуда маҳкам! Ахир ўргатди. Тўқийман, тўқийман, аммо ўзим: «Бу нимага керак экан, нимага, черковни таламоқчими?» деб ўйлайман.

У боласининг елкасидан қучоқлаб, кулиб юборди ва унинг бошини силаб туриб:

— Вой, найрангбозлар! Ўз муҳлатида етиб келди, мен унга айтдимки, айтчи, бу нарвон сенга ўғрилиқка керак бўладими; башарти шундай бўлса, мен бунга рози эмасман! Аммо у муғамбирлик билан кулиб: «Йўқ,— дейди.— бу девордан ошиб тушиш учун, бизнинг деворимиз жуда баланд, биз гуноҳкор одамлармиз, бироқ, гуноҳ девор орқасида яшайди — тушундингми?». Мен тушундим: бу

унга кечаси хотинлар олдига тушиб бориш учун керак бўлар экан. Биз у билан анчагача тоза кулишдик...

— Кулишни жуда яхши кўрасан-да,— деди боласи унга катталардай.— Бундан кўра самовар қўйсанг-ку...

— Қантимиз йўқ-ку!

— Сотиб олиб кел!

— Пулимиз ҳам йўқ.

— Вой, пияниста-эй! Ана, ундан ол!..— деб у менга мурожаат қилди.

— Пулинг борми?

Мен хотинга пул бердим, у дарров ирғиб туриб, печканинг устидан пачоқланган ва чанг босиб кетган кичик самоварни олди-да, мингиллаб қўшиқ айтганча ташқарига чиқиб кетди.

— Ойи,— деб қичқирди, бола унинг орқасидан,— деразани юв, менга ҳеч нарса кўринмаяпти!— У ҳашаротлар солинган қутичаларни яхшилаб, токачаларга қўйиб.— Мен сенга айтсам, жуда чаққон хотин-да,— деди. Картондан қилинган токчалар, рутубатли деворнинг ғиштлири орасига қоқилган михларга, иплар билан осиб қўйилган эди.— Ишчи хотин-да... лосни шундай қоқиб берадики, тиқилиб, энтикиб қолиш мумкин; шу қадар чанг кўтаради! Мен: «Ойи, мени ҳовлига чиқариб қўй, бўлмаса бу ерда чангда ўламай-ку!» деб бақираман. У бўлса, «Сабр қилиб турчи, бўлмаса мен сенсиз зерикиб қоламан» дейди. У мени жуда яхши кўради-да! Лосни қоқади ва ашула айтади. У минглаб ашулани билади!

У тетиклашиб, гўзал кўзларини ярқиратиб, қуюқ қошларини чимириб, йўғонроқ овоз билан ашула бошлади:

Пар тўшакда ётар Арина...

Бирпас қулоқ солганимдан кейин, мен унга:

— Жуда шалоқ ашула экан-ку,— дедим.

— Улар ҳаммаси шунақа,— деди Лёнька, ишонч билан ва бирдан сесканиб кетди.— Шошма, музика келиб қолди! Қани тез бўл, мени кўтариб қўй-чи...

Мен унинг кул ранг ва юпқагина тери ичига жойлашган енгил суякларини кўтардим, у шошилиб очиқ деразадан бошини чиқариб олди, унинг қуриб қолган оёқлари деворга тегиб шитирлар, ҳолсизгина қимирлаб турар эди. Ҳовлида қандайдир оҳанг чиқариб, шарманка чийиллайди, йўғон овозли бир бола хурсандлик билан ба-

қирар, ит увиллар, Лёнька бу музыка овозига қулоқ со-
лар ва унга жўр бўлиб, секин минғиллар эди.

Ертўла ичида чанг босилгач, ёруғ бўлиб қолди. Онасининг ётоқ жойи устида бир сўмлик соат осилиб қўйилган, қорамтил девор устида беш тийинлик чақа катталигидаги соат капгири тебраниб туради. Печканинг олдида ювилмаган идишлар турибди, улардан ҳар қай-сисининг устига қалин чанг қатлами ёпишган, чанг ай-чиқса бурчакда ифлос латтага ўхшаб осилиб турган ўргимчак уялари устида сероб эди. Лёньканинг ўтирар жойи аҳлат ўрасини эслатар, бу ўранинг ҳар жойидан қашшоқликнинг барча хунуклиги раҳмсиз ҳақорат билан кўзга чалиниб турар эди.

Самовар мунгли овоз чиқарди, бу овоздан чўчиган-дек шарманканинг овози тўсатдан жим бўлиб қолди, кимнингдир хириллаган овози эшитилди:

— Ж-жулдур!

— Тушир,— деди Лёнька, уҳ тортиб,— ҳайдаб юбор-дилар...

Мен уни яшигига ўтирғиздим, аммо у юзини буж-майтириб ва қўллари билан кўкрагини уқалаб, оҳиста йўталиб қўйди.

— Менинг кўкракчам оғрийди-да, соф ҳаво билан узоқ вақт нафас олиб туриш менга яхши бўлмайди. Ҳей, сен жинларни кўрганмисан?

— Кўрмаганман.

— Мен ҳам кўрмаганман. Мен, кўриниб қолармикин деб кечаси билан печка тагига қараб ётаман. Кўринмайди. Жинлар гўристонликда бўладилар, тўғрими?

— Улар сенга нима учун керак бўлиб қолди?

— Қизиқ-да. Борди-ю, бир жин раҳимдил чиқиб қол-са? Сув ташувчининг Катъкаси битта жинни муз ўрада кўриб, қўрқибди! Мен бўлсам, ундай ваҳимали нарса-лардан қўрқмайман.

У оёқларини ўраб қўйиб, ҳовлиқиб гапирар берди:

— Мен яхши кўраман, ҳатто, даҳшатли тушларни ҳам яхши кўраман, ана. Бир вақт дарахт кўрдим, у шун-дайки, илдизлари осмонга қараб ўсибди, барглари ерга қараб осилган. Мен тамоман терладим ва қўрққанамдан уйғониб кетдим. Яна бир вақт ойимни кўрдим: яланғоч ётибди, битта ит унинг қорнини ейди, бир парча узиб олади-да, туфлаб ташлайди, бир парча узиб олади-да, туфлаб ташлайди. Бир вақт бизнинг уйимиз қимирлаб

қолди-да, кўча бўйлаб юриб кетди. Бораверди; эшиклар ва деразаларини шақиллатди, унинг орқасидан бўлса тўра хотинининг мушуги кетяпти. . .

У, совуқ қотиб, икки елкасини қисиб қўйди, конфетни олиб, гулли қоғозини очди-да, уни яхши текислаб дераза тоқчасига қўйди.

— Мен бу қоғозлардан ҳар хил яхши нарсалар қилиб оламан. Ехуд Катъкага тортиқ қиламан. Яхши нарсаларни у ҳам яхши кўради. Шиша парчаларини, сопол синиқларини, қоғозларни ва ҳамма нарсани! Ҳей! Агар суваракка доим овқат бераверсанг у отдек бўладими?

Унинг бунга ишонганлиги кўриниб турар эди. Мен:

— Агар яхши овқат бериб турилса отдай бўлиши мумкин,— дедим.

У шодлик билан қийқириб юборди.

— Чинакам! Аммо ойим тентак, кулади!

Шу чоқ, у уятли, хотин-қизлар учун ҳақоратли бир сўз қўшиб қўйди.

— Ойим аҳмоқ! Айниқса мушукни жуда тез отдек қилиб семиртириб юборса бўлади, шундай эмасми?

— Бўлмай нима қиларди, албатта бўлади-да!

— Эй, менинг берадиган овқатим йўқ-да! Агар бўлса соз бўларди-я.

У кўрагини қўли билан сиқиб, даммини ичига олишдан ҳатто қалтирай бошлади.

— Итдек катта пашшалар учиб юрардилар! Суваракларни қўшиб, ғилт ташиса бўлади, отдек бўлганидан кейин у кучли бўлади-да. Тўғрими? . .

— Бироқ, уларнинг мўйловлари бор-да. . .

Мўйловлари ҳалақит бермайди, у жилов хизматини бажаради, мўйловларини айтаётибман! Еки ўргумчак ўрмалайди, ниҳоятда катта, нимадек келаркин? Ўргумчак мушук боласидан ҳам катта бўлиб кетса қўрқинчи бўлади! Оёғим йўқ-да, бўлмаса-ку, мен хизмат қилиб, ҳамма жониворларимни семиртириб олар эдим-а. Кейин савдо қилар эдим-да, соф ҳаволи ердан ойимга битта уй сотиб олиб берар эдим. Сен далада бўлганмисан?

— Ҳа, бўлганман, албатта!

— У қандай, сўзлаб берчи-а?

Мен унга далалар, чаманзор яйловлар тўғрисида сўзлай бошладим. У сўзимни бўлмасдан, диққат билан қулоқ солди, унинг киприклари юмилиб, ухлаб қолган-

дай лаблари секин очила бошлайди. Буни кўргандан кейин мен секинроқ гапирдим. Бу вақт қайнаган самоварни кўтарган онаси кириб келди, унинг қўлтуғи тагида қоғоз халтача билан тугун, қўйнидан ароқ шишасининг боши чиқиб турар эди.

— Ана, мен ҳам келдим!

Бола кўзларини катта очиб нафас олди.

— Со-з. Ҳеч нима йўқу, фақат яшил ажриқ ўтлар ва гулларгина бўлар экан. Ойи, сен менга битта кичик арава топсангу, мени далада сайр қилдириб келсанг! Бўлмаса мен ҳеч нарса кўрмасдан ўлиб кетаман. Жуда хасиссан ойи, чинакам,— деди-да, сўзни хафагарчилик билан тугатди.

Онаси уни эркалаб:

— Сўкинма болам, керак эмас, сен ҳам биласан-ку, ахир,— деб насиҳат қилди.

— «Сўкинма эмиш!» Сенга-ку, яхши, хоҳлаган жойингга итдек бораверасан. Ишинг ўнгидан келган... Қулоқ солсанг-чи!— деди у, менга мурожаат қилиб,— далани худо яратганми.

— Уша яратган бўлса керак.

— Нима учун яратибди?

— Кишиларнинг юриши учун.

Бола ўйланиб қолиб:

— Дала!— деб уҳ тортиб қўйди.— Қани энди мен ҳайвонотхонамни олиб борсам, ҳаммасини озод қилиб юборсам; ўйнанглар, ҳой, жониворлар!— десам. Худони қаерда ясашади, ибодатхонадами?

Онаси хандон ташлаб кулиб юборди ва ағанаб, қотиб-қотиб кула бошлади, оёқларини типирчилатгани ҳолда баланд овоз билан қийқириб, ётоқ жойи устига ўзини ташлади.

— Ҳай, сенга... худо-эй, овунчоғим! Ахир, худони рассомлар қиладилар-ку... Ҳай, қизиқчим, тентагим...

Лёнька кулимсираб ва мулойимлик билан унга қаради-да, ёмон сўкинди.

— Нима қилганини билмайди, худди чақалоқ! Кулишни хўп яхши кўради-да.

— Майли, кулаверсин,— дедим,— бу сенга алам қилмайди-ку, ахир!

— Йўқ, ундай эмас,— деди Лёнька.— Мен ундан фақат деразаларни ювмагани учун хафа бўламан, сўрайман, сўрайман: «Юв ахир деразани, ёруғ дунёни кўрмаяп-

ман-ку», дейман, аммо у нуқул эсидан чиқариб қўяверди. . .

Хотин, зангор кўзлари билан менга қараб имо қилди-да, идиш-товоқларини юваётиб:

— Менинг овунчоғим, жуда яхши-да! У бўлмаса мен аллақачон ўзимни сувга ташлар эдим, худо урсин агар! Ўзимни-ўзим бўғиб ўлдирад эдим. . .— деди.

У бу сўзларни кулимсираб гапирар эди.

— Лёнька тўсатдан:

— Сен аҳмоқми?— деб мендан сўраб қолди.

— Билмайман. Нима эди?

— Ойим, аҳмоқ дейди-ку!

Хотин сира унғайсизланмасдан дадил гапира бошлади:

— Маст хотинни кўчадан олиб келса-да, ухлатиб ўзи чиқиб кетса киши, шу ҳам гапми! Мен-ку, аччиғим билан айтаётганим йўқ, аммо сен, дарров чақимчилик ҳам қила бошладинг, ҳув сеними. . .

У ўзи ҳам болаларга ўхшаб гапирарди, ундаги сўз тузилишлари ёш. ўсмир қизларнинг гапиришини эслатарди. Кўзлари ҳам болаларникидек соф эди, шунинг учун ҳам унинг кўтаринки лаби ва тишлари кўриниб турадиган бурунсиз юзи, яна ҳам ўхшовсиз кўринарди. Унинг қандайдир бегона, даҳшатли ҳазилкашлиги ҳам дилкаш эди.

Хотин хушнудлик билан:

— Қани, келинглар, чой ичайлик,— деб таклиф қилди.

Самовар Лёнька ёнидаги яшик устига қўйилган эди, ўйноқи буғ букилган қопқоқ тагидан чиқиб, Лёньканинг елкасига тегиб ўтарди. У буғ устига қўлини қўйиб туриб, кафти буғлангандан кейин кўзларини ўйчанлик билан қисиб туриб, сочларини силарди.

— Катта бўлганимдан кейин ойим менга кичик арава қилиб берар, кўчада юрарман, садақа сўрарман, пул тўплаб олиб кейин далага чиқарман,— деди.

Онаси:

— У-у-у-ҳ,— деб бир уҳ тортди-да, шу чоғ секин кула бошлади,— далани жаннат деб билади-да, чироғим! Аммо у ерда лагерлар, беномус солдатлар, маст мужиклардан бошқа ҳеч нарса йўқ.

— Ёлғон,— деди Лёнька, юзини бужмайтириб, уни гапдан тўхтатди,— ана бу кишидан сўра, у киши кўрибди.

— Нима, мен кўрмаганманми?

— Маст ҳолингда-я?

Улар худди болаларга ўхшаб қизиқ-қизиқ ва мантиқсиз баҳслаша бошладилар. Аммо ҳовлида илиқ кеч бошланиб, қизилланган осмон юзида қуюқ ва кўкимтил булут ҳаракатсизгина туради. Ертўлани қоронғилик босди.

Бола бир пиёла чой ичиб олди-да, терлади, кейин менга ва онасига қараб:

— Еб, ичиб тўйдим, ҳатто уйқим ҳам келиб қолди, худо урсин ағар. . .— деди.

— Ухла бўлмаса,— деб маслаҳат берди онаси.

— У кетиб қолди-да! Сен кетасанми?

— Қўрқма! Юбормайман мен уни,— деб хотин менга тиззаси билан туртиб қўйди.

— Кетма!— деб мендан ўтинди Лёнька ва кўзларини юмиб, ҳузур қилиб керишди-да, яшиги устига ётиб олди, сал туриб тўсатдан бошини кўтарди-да, онасига:

— Ана, шу кишига эрга тегсанг бўлмайдим, бошқа хотинларга ўхшаб никоҳласанг бўлмайдим, ҳамма билан аралашиб санқиб юришдан нима чиқади? Улар фақат урадилар, аммо бу киши бўлса раҳмдил. . .— деди.

Хотин пиёлага қуйилган чой устига энгашиб секингина:

— Ухлайвер,— деб қўйди.

— У, бой ҳам. . .

Хотин пиёладаги чойни ичиб қарқиб кетди ва бирдам жим ўтирди, кейин илгаридан таниш кишига ўхшаб, менга қараб:

— Ана, шу тахлитда яшаётимиз. Менинг ҳеч кимим йўқ. Ҳовлидагилар мени бузуқ хотин деб койидилар. Менга нима ҳеч кимдан уялмайман. Кўриб турибсизки, мен ташқи кўринишимдан ҳам қандай бузуқман? Менинг ҳеч нимага ярамаслигим ҳар кимга равшан кўриниб турибди. Шундай. Менинг овунчоқ ўғлим ухлаб ҳам қолди. Болам яхши-да.

— Ҳа, жуда!

— Севиб тўймайман, ўзи ҳам ақллик-да?

— Зийрак бола.

— Шунақа. Унинг отаси битта кекса бой эди. Оти нима ҳам эди. . . контори бўлади, хат ёзади-ку?

— Нотариусми?

— Ана, худди шунинг ўзи! Дилкаш чол эди. . Раҳмдил. Мени яхши кўрар эди, мен у кишида оқсоч бўлиб ишлар эдим.

У ўғлининг очилиб қолган оёқларини латталар билан ўради-да, унинг ёстиғини тузатиб қўйиб, уқдира бошлади:

— Тўсатдан ўлиб қолди. Кечаси эди, мен унинг ёнидан эндигина чиққан эдим, у полга йиқилиб тушибди. Сиз квас сотасизми? Қиласизми?

— Ҳа квас сотаман.

— Ўзингизданми?

— Хўжайиндан.

У менга яқинроқ силжийди.

— Сиз, йигит кишисиз, мендан жирканмангиз, касалим энди юқмайди. Кўчадан хоҳлаган кишидан сўрагиз, ҳамма билади!

— Жирканмайман.

Териси сидирилган ва тирноқлари синган қўлини менинг тиззамга қўйиб, ғамза билан давом этди:

— Лёнькани хурсанд қилганингиз учун раҳмат сизга, унга бугун байрам бўлди. Яхши иш қилдингиз...

— Менга кетиш керак эди,— дедим.

— Қаерга?— деди хотин ажабланиб.

— Ишим бор эди.

— Қола қолинг!

— Қололмайман...

У боласига, кейин деразадан осмонга қаради-да, секингина:

— Қола берсангиз-чи,— деди,— мен юзимни рўмол билан беркитиб оларман. Ўғлимни хурсанд қилганингиз учун сизга яхшилик қилмоқчи эдим-да... Мен юзимни беркитиб олардим, келинг?

У, мафтун этарли одамшавандалик билан гапирарди, жуда раҳимдил, жуда яхши ҳис билан гапирарди. Унинг хунук юзидаги болаларникига ўхшаш кўзлари бечораларча эмас, яхшилик қўлидан келадиган бой кишилардек табассум қилар эди. Бола уйқисираб, тўсатдан уйғониб ўрнидан кўтарилди-да, бақира бошлади:

— Ойи, ўрмалайдилар, ойи дейман... кел...

У, бола устига бориб энгашгани ҳолда:

— Туш кўраётибди, бу,— деди.

Мен ҳовлига чиқиб олдим-да, хаёлга ботиб тўхтаб қолдим, ертўланинг очиқ деразасидан минғиллаган овоз

билан шод қўшиқ оҳанги эшитилар эди, она ғалати сўзлар билан қўшиқ айтиб, боласини аллалар эди:

Ола-Бўжилар келишар,
Бало-қазо олиб келишар;
Қалбни парча-парча қилишар!
Не бало, не бало!
Қаерга яширинамиз, қаерга?

Мен хўрлигим келиб йиғлаб юбормаслик учун, тишимни-тишимга қўйдим-да, ҳовлидан тезгина чиқиб жўнадим...

1917